

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

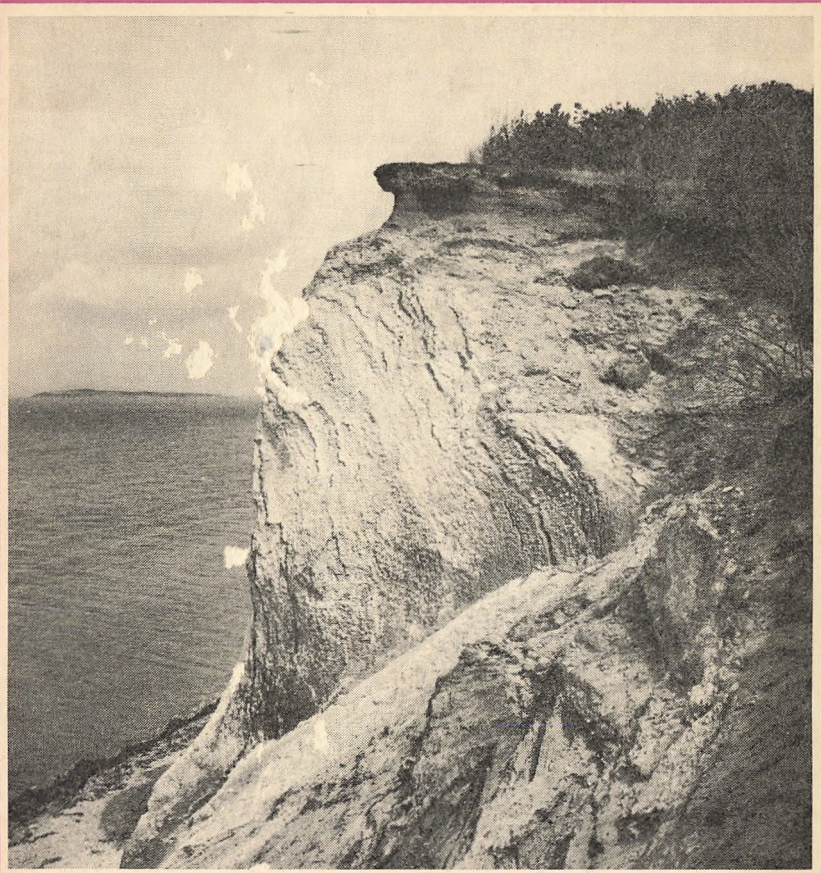
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

NATURFREDNINGER I MIDT OG VESTJYLLAND

VIBORG, RINGKØBING OG RIBE AMTER

Af Knud Dahl

Kort over de i bogen omtalte fredninger, nordlige del.

KNUD DAHL

Naturfredninger i Midt- og Vestjylland

VIBORG, RINGKØBING

OG RIBE AMTER

Med forord af
C. Blixenchrone-Møller

G. E. C. GADS FORLAG

KØBENHAVN

1966

Bogen er udgivet med tilskud fra
ministeriet for kulturelle anliggender.

Det fotografiske materiale er fortrinsvis stillet til rådighed
af Knud Gemzøe, Danmarks naturfredningsforening.
Fuglefotografierne er optaget af P. Uhd Jepsen.

Fotografiet på omslaget: Molerklinter på Fur.

Kortene er tegnet af Bodil Ingerslev.

INDHOLD

VIBORG AMT

<i>Hverrestrup Bakker</i>	7
<i>Ulbjerg Klint</i>	8
<i>Klejtrup Volde</i>	8
<i>Fussing Søs omgivelser</i>	
<i>og Læsten Bakker</i>	8
<i>Hvorslev Bakker og Busbjerg</i>	10
<i>Viborg Nørresøs omgivelser</i>	11
<i>Mølleådalene fra Sønder-</i>	
<i>mølle til Bruunshåb</i>	11
<i>Højgruppe ved vejen fra</i>	
<i>Bruunshåb til Rindsholm</i>	
<i>og Kirkeager Høje</i>	14
<i>Dollerup Bakker, Hald Sø</i>	
<i>og dens omgivelser</i>	15
<i>Hærvejen i Viborg amt</i>	20
<i>Trækstien langs Gudenåen</i>	24
<i>Kongenshus Hede</i>	29
<i>Daugbjerg Dås</i>	37
<i>Dybdal Kalkgruber</i>	37
<i>Karup Ådalen</i>	39
<i>Hedeareal ved Vrove</i>	42
<i>Dommerby Hede</i>	42
<i>Skive Enge</i>	42
<i>Bruddalhøje</i>	43
<i>Lundø</i>	43
<i>Kås i Salling</i>	44
<i>Oldtidsminder ved</i>	
<i>Hagensmølle Bæk</i>	45
<i>Grønning Øre</i>	47
<i>Jenle</i>	47
<i>Fur</i>	47

RINGKØBING AMT

<i>Bøuling Fjord (Fjordshule)</i>	51
<i>Toftum Bjerge ved</i>	
<i>Oddeund</i>	52
<i>Arealer omkring Kjærgård</i>	
<i>Vandmølle</i>	55
<i>Flyndersø og dens omgivelser</i>	56
<i>Gindeskov Krat</i>	62
<i>Hedearealer på Nørrevosborg</i>	
<i>Hede, i Stråse, Hoverdal</i>	
<i>og Ølgryde Plantager</i>	64
<i>Torsted Sande (Storesande)</i>	
<i>og Østersande</i>	66
<i>Nørresø (Åbjerg Sø) og dens</i>	
<i>omgivelser</i>	67
<i>Kvindhøje</i>	67
<i>Bregninggård Park og</i>	
<i>Bækbo Dam</i>	67
<i>Bregninggårds Krat</i>	68
<i>Tiphede</i>	68
<i>Herborg Bakker</i>	71
<i>Øster Lem Hede</i>	72
<i>Hedeareal ved vejen fra</i>	
<i>Dejbjerg til Langtind</i>	72
<i>Troldebakken</i>	72
<i>Areal omkring</i>	
<i>Nørre Lyngvig Fyr</i>	73
<i>Tipperne og Klægbanken</i>	73
<i>Rådensig Dam</i>	80
<i>Hedeareal og egekrat (Bros-</i>	
<i>bøl Krat) v. Hovedvej 11</i>	80
<i>Borris Hede</i>	81

<i>Harild Hede samt arealer i</i>		<i>Hedeareal mellem</i>	
<i>Nørlund og Gludsted</i>		<i>Skonager og Varde</i>	98
<i>Plantager</i>	82	<i>Hedeareal ved Alslev</i>	98
		<i>Hedeareal ved Sjelborg</i>	98
		<i>Klitter mellem Fanø Vester-</i>	
		<i>hausbad og Nordby By-</i>	
		<i>grønning</i>	98
<i>RIBE AMT</i>		<i>Skrånbjerg på Fanø</i>	99
<i>Nymindestrømmen og dens</i>		<i>Klitter og hede i den nord-</i>	
<i>omgivelser</i>	83	<i>lige del af Sønderho sogn</i>	
<i>Filsø (Fidde Sø) og dens</i>		<i>på Fanø</i>	99
<i>omgivelser</i>	83	<i>Atte Bjerge</i>	100
<i>Louklitten i Kærgård</i>		<i>Enge mellem Ribe by og</i>	
<i>Plantage</i>	86	<i>omkørselsvejen</i>	101
<i>Grærup Langsø og dens</i>		<i>Tange Bakker</i>	102
<i>omgivelser</i>	88	<i>Haslund Krat</i>	102
<i>Boldebjerger</i>	88	<i>Munkesø og dens omgivelser</i>	
<i>Skallingen</i>	89	<i>samt Nørbækdalen</i>	104
<i>Starbæk Mølledam</i>	94	<i>Datoer for fredningernes</i>	
<i>Kvie Sø og dens omgivelser</i>	94	<i>gennemførelse</i>	106
<i>Linding Adalen</i>	95	<i>Stednavneregister</i>	109
<i>Nørholm Hede</i>	96		

Stjernerne er et forsøg på at klassificere fredningerne efter deres værdi for offentligheden, selvom dette altid mere eller mindre må bero på et personligt skøn. To stjerner skulle således betyde, at fredningen særlig af landskabelige grunde er meget værdifuld og ofte af stor udstrækning. En stjerne, at den er absolut se-værdig, og ingen stjerne, at den er af mindre betydning, bl. a. fordi den er af beskedent omfang og måske uden offentlig adgang.

FORORD

I over 100 år har man naturfredet i Danmark, og der har været en stigende vækst i arbejdet. Fredningerne er stadig blevet både flere og større navnlig i de seneste år.

Men hvorfor har man fredet og hvorfor netop disse arealer? Og hvordan er de fredet, hvor kan de ses, og hvor må man færdes og opholde sig?

Fra min tid som statens konsulent i naturfredningssager blev sådanne spørgsmål ofte stillet mig, og det kom til at stå mig klart, at oplysning om de fredede områder på en eller anden måde måtte bringes ud til almenheden. Også for en række planlæggende myndigheder (elværker, vejvæsen, byggemyndigheder o.s.v.) måtte det have betydning at kende de fredede arealers beliggenhed og fredningsdata.

Et centralregister over samtlige fredninger føres af kulturministeriet ved dettes konsulent i landskabs- og naturfredningsspørgsmål, og det måtte være opgaven ud af registrets omfangsrige samling af kendelser og kort at foretage et uddrag og give dette en sådan form, at det kunne besvare de stillede spørgsmål.

Jeg fandt, at Knud Dahl var den rette til dette arbejde, og jeg håber, at denne serie af bøger vil kunne bidrage til at øge kendskabet til de fredede områder.

Afsnittet bag i bogen med navne og datoer for fredningerne er navnlig tænkt som en hjælp til myndighederne, som kunne ønske yderligere oplysninger ved henvendelse til fredningsregistret.

C. BLIXENCRONE-MØLLER

NATURFREDNINGSLOVEN

Naturfredningslovens bestemmelse om, at man ved kendelse kan afgøre, at et område skal fredes er vel en af de vigtigste indenfor loven, men flere andre bestemmelser har deres store betydning. Alle faste fortidsminder er f. eks. på forhånd fredet, og loven bestemmer ligeledes generelt, at der ikke uden tilladelse af fredningsmyndighederne må bygges indenfor nærmere beskrevne zoner varierende fra 100–300 meter langs strande, landeveje, vandløb, søer og skove.

Langt de fleste af de omtalte fredningssager er rejst af Danmarks naturfredningsforening. Foreningen har ingen myndighed til at træffe afgørelser – dette er henlagt til amtsfredningsnævnene og i sidste instans til overfredningsnævnet – men det er i foreningens forskellige lokalkomiteer og udvalg, det materiale tilvejebringes, som er nødvendigt, når der overfor nævnene skal kunne gives en overbevisende begrundelse for en fredning. Desuden skyldes initiativet til mange fredninger det videnskabeligt sagkyndige naturfredningsråd.

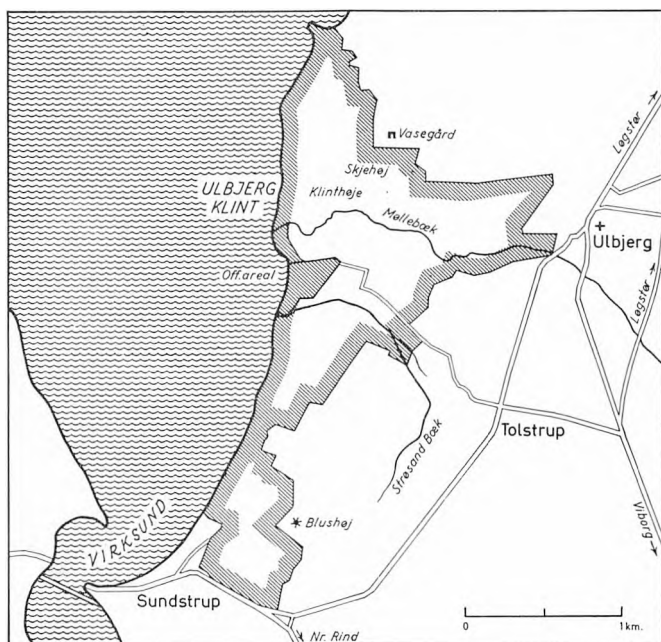
Endvidere er der af kulturministeriet i de seneste år nedsat særlige udvalg til at udarbejde fredningsplaner. I disse fredningsplanudvalg, der dækker hele landet, sidder repræsentanter for byplanlægning, vejvæsen, naturfredning med videre. Fredningsplanudvalgene har bl. a. til opgave at udarbejde forslag til større samlede fredninger som led i den videre omfattende planlægning, landsplanlægning, regionsplanlægning og egnsplanlægning.

VIBORG AMT

Hverrestrup Bakker

Fredning af et bakkedrag, ca. 35 ha, umiddelbart øst for hovedvej 13 omtrent midtvejs mellem Viborg og Ålborg. – Offentlig adgang ad en sti langs det fredede areals sydgrænse.

Hverrestrup Bakker, der ligger højt på vandskellet mellem de øst-vestløbende åer Lerkenfeld Å og Simested Å, er lyngklædte og krones af flere bronzealderhøje; fra hovedvejen mellem 31 og 32 km-stenene ser man over en mose bakkerens karakteristiske profiler. I en sænkning gemmer sig en næsten tilgroet dam, på lyngskråningerne ned mod vandet vokser bævreasp- og enebærkrat.

☆ *Ulbjerg Klint*

Kyststrækningen fra *Ulbjerg Klint* til *Sundstrup* ved Virksund samt baglandet øst herfor, ialt ca. 280 ha, er nu under fredning. Fra *Sundstrup* ser man klintens lerskrænter og lyngklædte bakkedrag strække sig nordpå langs kysten. – Ingen offentlig adgang, men enhver har naturligvis her som overalt i landet ret til at færdes på strandbredden. Fra *Tolstrup* kan man ad en markvej køre ud til nogle af de smukke lyngbakker ved kysten, hvor der ligger et offentligt areal; se iøvrigt kortet side 7.

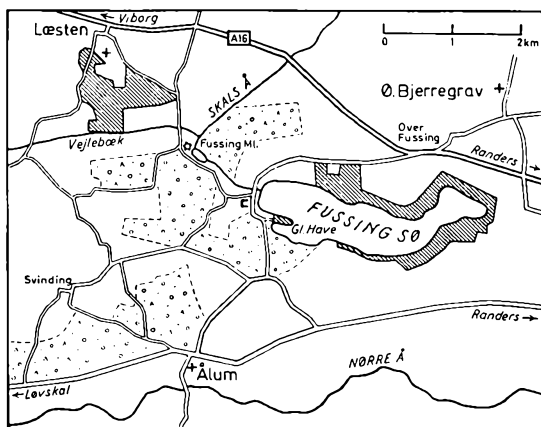
Klejtrup Volde

Fredning af arealer omkring *Klejtrup Voldsted* samt af arealet, der ligger mellem søen og de to veje, som fører til *Klejtrup* fra henholdsvis *Hvorum* og *Hejring*, ialt 10 ha. – Offentlig adgang til højene.

De to borchøje, kaldet „Troldhøj“ og „Ruinen“, ligger på et næs, hvis landside er afskåret ved en grav. *Klejtrup Volde* hører til befæstningsanlægene omkring *Viborg*, der tog sigte på at beskytte trafikken på *Hærvejen*, som fra *Viborg* over *Klejtrup* fortsatte mod nordøst.

☆ *Fussing Søes omgivelser og Læsten Bakker*

Godset *Fussingø* blev overtaget af staten 1946–47 og få år efter delvis fredet. Fredningen omfatter: Søen og dens nærmeste omgivelser (nord-, øst- og sydsiden) som regel i en fast afstand af ca. 200 m fra sødbredden, endvidere et areal for at sikre udsigten fra vejen nord om søen, samt parken „*Gammelhave*“, ialt ca. 100 ha. Endelig omfatter fredningen *Læsten Lyngbakker*, der ligger umiddelbart syd for landsbyen af samme navn og på nordsiden af *Vejlebæk-Skals Ådalen*, ialt ca. 70 ha. – Adgang for offentligheden ad de eksisterende veje og stier, se iøvrigt kortet på modstående side.

Læsten Bakker falder ned mod Skals Ådalen, et bredt bækken, som istidens smeltevandsmasser fra Gudenådalen strømmede igennem på et tidspunkt, da indlandsisen endnu spærrede adgangen til Randers Fjord og Kattegat. Fra Nørreådalen, som vandet først havde fulgt et stykke mod vest, bøjede det ved Tindbæk mod nord og ind i Skals Ådalen, i hvis dalføre det derefter fortsatte helt til udløbet i Hjarbæk Fjord og den allerede isfrie Limfjord. Midt i højlandet mellem disse to gamle flodsenge, Nørreåens og Skals Åens dale, ligger godset Fussingø. Drejer man fra Læsten mod syd til Fussingø, fører vejen ned forbi de fredede lyngbakker og over den nordlige ådal med de udstrakte kær og moser. Landskabet er åbent, men i syd lukker Fussingøs løvskove. Hvor vejen når skovbrynet, ligger *Fussing Vandmølle*, og her har Skals Åen sin begyndelse. Møllen er idyllisk som hele denne egn, der tidligere tiltrak mange digtere og naturelskere.

Modsætningerne mellem de solsvedne lyngbakker, dalen og de skyggefulde løvskove med den muldede bund, sådan som man netop oplever dem på turen fra Læsten forbi vandmøllen til Fussingø, virker stærkt. Også udsigten over *Fussing Sø* er smuk. Både fra vejen nord og syd om søen kan man se den, men smukkeste er udsynet fra nord. Under bakkerne

kranser skove og ellekrat dens bredder, og navnlig her holder talrige trækfugle til, der bruger søen som hvilested.

Parken med de høje lindealléer, kaldet „Gammelhave“, omgav det gamle Fussingø, som adelsmanden Albert Skeel i 1555 lod opføre her på en holm – nu et næs – ved Fussing Søes vestlige bred. Da adelen i disse tider følte sig truet af bønderne valgte Albert Skeel at bygge en rigtig borg, et enkelthus i to stokværk og med hjørnetårne, der beskyttede den ene langside og begge gavle, samtidig med at den anden langside kunne bestryges fra et firkantet tårn på midten. Et stort ottekantet hjørnetårn var en noget senere tilbygning. Fussingø har mindet meget om de såkaldte danske herreborge, der endnu er bevaret på Fyn, f. eks. Hesselagergård.

Efter at borgen havde stået i henved 250 år, bestemte dens daværende ejer Chr. Ludvig Scheel v. Plessen omkring 1790, at den skulle nedrives, og nu markerer kun nogle beskedne fundamenter den nedrevne borgs grundplan. Et nyt Fussingø blev opført inde på land, men mærkeligt nok således placeret, at man fra bygningens vinduer intetsteds kan øjne den ganske nære og smukke sø. Det nuværende Fussingø er en forholdsvis beskeden bygning, kun med en høj kælder og en enkelt etage over. Dette skyldes sikkert, at bygningen aldrig har været uafbrudt beboet gennem et længere åremål, men kun har været anvendt af sit herskab i kortere perioder, som oftest udelukkende i jagtsæsonen.

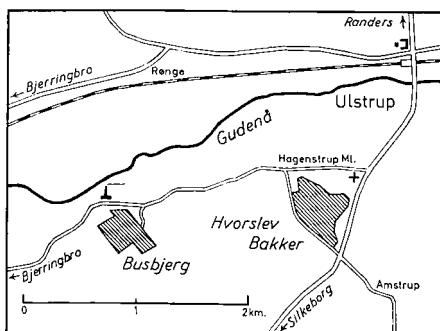
☆ *Hvorslev Bakker og Busbjerg*

Hvorslev Bakker og Busbjerg udgør en del af det store bakke-
drag, der begrænser Gudenådalens mod syd. De fredede *Hvorslev Bakker*, 12 ha, ses især fra vejen Hagenstrup Mølle-
Amstrup. – Offentlig adgang; stier fører op over de lyng-
og fyrretræbevoksede bakker, hvorfra der er udsigt til andre
bakkedrag og ådalen.

Det fredede *Busbjerg*, 14 ha, ligger som en samlet, afrundet bakkeknude, der nu er næsten helt tilgroet med selvsået

fyr, eg og birk. Fra vejen Bjerringbro–Ulstrup ses bakken, og fra vejen ved Hvorslev Teglværk kan man til fods nå den 92 m høje top, hvortil der er offentlig adgang. Se kortet nedenfor.

Hvorslev–Busbjerg bakkedraget med dets talrige ofte helt kegleformede toppe strækker sig langs den kilometerbrede Gudenådal fra lidt vest for Langå til henimod Tange Sø. Tidligere var bakkerne ligesom deres genboer på ådalens nordside lyngklædte, mens de nu næsten alle er opdyrkede eller tilplantede. Disse vildtformede, magre bakkestrøg skal have været tilholdssted for røvere; Blicher har i hvert fald optegnet sagn om dem.

Viborg Nørresøs omgivelser

Fredning af en kilometer lang strækning af *Viborg Nørresø*s østlige bred, ialt ca. 5 ha, fra vejen Viborg–Rødding i nord til Nørresøvej i syd. – Offentlig adgang ad stien langs søbredden. En pendant til Nørresø-stien er stien langs østbredden af Søndersø fra Asmild til Mølleåen.

Mølleådalen fra Søndermølle til Bruunshåb

Fredning af ådalen mellem Søndermølle og Bruunshåb, ialt ca. 80 ha. – Offentligheden har adgang til at færdes ad den markvej, der går øst for åen langs foden af bakkerne, des-

uden har man udsigt over ådalen fra vejen Asmild–Brunns­håb, der følger dalens vests­ide.

Endvidere er et skræntparti, 10 ha, beliggende umiddel­bart syd for Mølleåfredningen og vejen Asmild–Bruunshåb fredet. – Ingen offentlig adgang til den lyng- og enebær­bevoksede skrænt, som heller ikke kan ses fra de tilstødende veje. Se kortet på modstående side.

Mølleådalen er ikke af samme format som de store dal­strøg i Viborgs fjernere omgivelser; den hører til den type af jyske ådale, hvor lavtliggende engdrag omgives af ret be­skedne bakker iklædt lyng og egekrat. Tidligere var disse intime og maleriske ålandskaber almindelige navnlig i Midt­jylland, og endnu finder man dem da også brudstykkevis bevaret. Sjældnere er det derimod at møde en strækning som den fra Søndermølle til Bruunshåb, hvor ådalen i et par kilometers længde ligger uberørt og således danner en land­skabelig helhed.

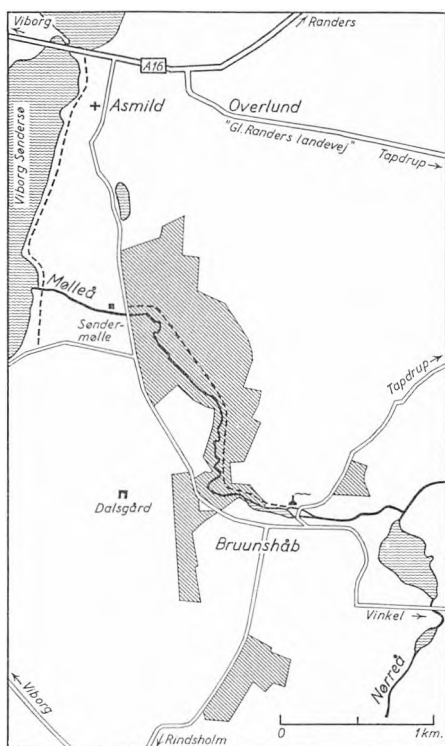
Mølleådalen hører til hele det system af hedesletter, tunnel­dale, sørækker og ådale, som gør Viborgegnen til det bedste område i landet til studium af de af sidste istid skabte land­skabsformer.

Veludviklede terrasser ses endnu tydeligt hæve sig over den yngre ådal, som er skåret ned i den gamle flodbund. Disse terrasser indgår som et led i den store floddal, der har haft afløb over Viborg Hede til Hjarbæk Fjord, og er således opbygget af smeltevandsstrømme i et stadium, da indlands­isen ikke mere nåede helt ud til nutidens landsby Skelhøje sydvest for Hald Sø og Dollerup Bakker, men var smeltet så langt tilbage, at vandet ikke længere kunne passere vand­skellet. På dette tidspunkt var de nuværende Viborg-søer isfyldte, og de blev derfor ikke fyldt af smeltevandssandet, som floderne førte med sig. De lavninger, hvori søerne ligger, var opstået endnu tidligere som bunden af vældige tunneler under indlandsisen, hvori smeltevandet søgte ud mod hede­letterne vest og sydvest for Skelhøje. Først længe efter istiden

smeltede ismasserne – den såkaldte dødis – der var begravet under sandet, og i de lavninger, som derved fremkom, opstod søerne. Vandet i søerne fik nu afløb gennem den nuværende ådal fra Søndermølle og strømmede her ud i en dal, som også var dannet som tunnel under indlandsisen, men som var blevet frilagt, da isen smeltede bort.

I yngre stenalder trængte havet ind i Nørreådalene og dannede her en fjord, som nåede helt ind til Bruunshåb, hvor der endnu kan findes muslingeskaller fra stenalderen.

Mølleåen får som nævnt sit vand fra de to Viborg-søer, og den udgår fra det østlige hjørne af den søndre i engene neden for hedeselskabets gamle forstbotaniske have. Efter blot

nogle få slyngninger når åen *Søndermølle*, men her, hvor dens vand engang spændtes for møllehjulet, er nu et garn-spinderi, og vejen mellem Asmild og Bruunshåb krydser nu løbet udenfor møllen. Siden lukker bakkerne sig om den langsomt glindende strøm, men dog ikke tættere, end at åen får plads til at gøre talrige krumninger og sving.

Bruunshåb hed oprindelig Åle Mølle. Sit nuværende navn fik den af justitsråd og fabrikant Bertel Bruun, der i 1809 købte Asmild Kloster, hvorunder møllen hørte. I møllebygningen anlagde han en klædefabrik. I et århundrede fremstilledes der klæde i Bruunshåb, og siden har en papfabrik haft til huse dér. Det er mange år siden, man så vandet plaske ned over skovlene ved gavlen af det oprindelige møllehus, ja så længe, at det senere anlæg nu også er omgivet med et skær af fortid. Mellem poplers og piles løvhang spejler Bruunshåb sine bygninger i den å, hvorpå hele dens eksistens tidligere hvilede.

At denne å blev til en mølleå er ikke mærkeligt. 7 m falder den på sit løb fra Søndersø til Nørreåen, der lige nedenfor Bruunshåb optager den i sig. Til sammenligning kan nævnes, at f. eks. Nørreåens fald på den ca. 50 km lange strækning fra Bruunshåb til Randers kun udgør små 4 m. Dette fald hører til gengæld også til de mest beskedne i landet.

Højgruppe ved vejen fra Bruunshåb til Rindsholm og Kirkeager Høje

Umiddelbart øst for vejen mellem Bruunshåb og Rindsholm er et areal, 13 ha, med talrige mellemstore og små oldtidshøje fredet. Højene ses fra vejen, men deres former er blevet tilsløret af den megen selvsåede fyr og birk, som nu vokser på arealet. Se kortet side 13. Fritliggende er derimod en højgruppe ved *Tostrup* kaldet *Kirkeager Høje*. Højene ses fra vejkydset Birgittelyst–Silkeborgvej, Rindsholm–Almind.

Regnvandskløfter set fra Ravnsbjerg i Dollerup Bakker

☆☆ *Dollerup Bakker, Hald Sø og dens omgivelser*

Man kan helt tilslutte sig Johannes V. Jensen, når han i forbindelse med netop Dollerup Bakker – Hald Sø-egnen, som han kendte så godt fra sin skoletid i Viborg Katedralskole skriver: „Et stykke naturs betydning, set rent naturhistorisk, kan ikke skilles fra det æstetiske indtryk; øjet nærer sig ikke alene af hvad man ser, men af hvad man véd. Af geologerne anses denne egn for at være overordentlig værdifuld, fordi man her på et forholdsvis beskedent område kan få et indtryk af isens og smeltevandets virkninger under sidste istid. Ikke uden grund anses denne egn for at være et nøgleområde til forståelse af grundprincipperne for de danske istidslandskabers tilblivelse. Men Hald Sø og Dollerup Bakker har tillige ry for sin landskabelige skønhed. Her findes stille søer omgivet af ellekrat, bøge- og egeskove, lyngbakker med enebærbuske og endelig vide agre omkring herregården Hald.

Dollerup Bakker – Hald Sø-fredningen omfatter:

1. Bakkerne øst og syd for Hald Sø, blandt andet *Kapeldalen* gennem hvilken der er offentlig adgang til søen.

2. *Ravnsbjerg Lyngbakker* og *Stanghede* med offentlig adgang ad stierne.

3. *Bøgeskoven* på *Inderøen* med offentlig adgang ad veje og stier.

4. Forskellige mindre træbevoksninger på den vestlige og nordlige side af søen delvis med offentlig adgang.

5. *Lille* og *Store Traneskov* samt en del af *Langskov*, alle med offentlig adgang.

6. Marker under *Hald Hovedgård* uden offentlig adgang, men en offentlig sti fører nord og øst om gårdens park til ruinen *Hald Slot*. Endelig har offentligheden adgang til at færdes ad stien fra Non Mølle til Skytteholm og derfra videre til hovedgården. Se iøvrigt kortet på modstående side.

Hald Sø er den dybeste del af den tunneldal, hvori en af de mægtige smeltevandsfloder i slutningen af den sidste istid bruste frem under isdækket, og *Dollerup Bakker* er en del af dalens sider. Ved landsbyen *Skelhøje* fandtes den store gletsjerport, gennem hvilken smeltevandet forlod isranden og som en vældig flod fossede ud over det isfri land, hvor det efterhånden aflejrede sit indhold af grus og sand og derved dannede den vidtstrakte flodslette, der nu kaldes *Alheden*. Ejendommeligt er indtrykket af naboskabet mellem det højtliggende, fuldstændig flade landskab, som tilsyneladende uden ende fortsætter mod vest og det dybtliggende søbækken, hvor højdeforskellen er 70 m.

Hald Sø omfatter ca. 350 ha og har betydelige dybder. Det er en af de få store søer, hvis bredder næsten helt har undgået opdyrkning; den har derfor bevaret sit oprindelige præg som en næringsfattig sø med klart og rent vand, med ringe vegetation og med bittesmå kiselalger (diatomeer) som hovedbestanddel af det svæv, der driver omkring i de øverste vandlag og senere synker til bunds. På grund af de mange væld i og omkring søen er vandets sommertemperatur lav, og *Hald Sø* er den af vore søer, der mest minder om bjergsøer og kan blåne med en lignende tone som mange alpe-

ter op over søens vandspejl, og især fra *Niels Bugges Bænk* har man udsigt over den vestligste og mindste arm af søen. Ravnsbjergs fald mod søen gennemskæres af flere kløfter og raviner, som regnvandet i tidens løb har gravet. En af dem kaldes *Enebærdalen*, og her i læet når enerne usædvanlige højder og kan være slanke som cypresser. På den modsatte søbredovre på Almindsiden løfter de sandede bakker sig atter ligeledes furet af flere regnvandskløfter, blandt andet Kapeldalen.

Ravnsbjerg-bakkedraget fortsætter i den store halvø, *Inderøen*, der helt er dækket af bøgeskov, den vestligste egentlige bøgeskov i Jylland og en virkningsfuld modsætning til lyngområderne. Træerne har ikke høje, ranke stammer som i de østdanske bøgeskove, fra lave stammer grener de sig ind mellem hverandre.

Vest for Ravnsbjerg skærer dalføret, der er en forlængelse af Hald Søes mindre arm, sig ind i landet. Gennem enge og pilekrat risler et af søens mange tilløb, *Gelbækken*. På dalens modsatte side hæver sig atter lyngklædte skråninger, og ovenover breder sig mod vest den store *Stanghede*. Også her vokser enebærrene og den selvsåede fyr side om side.

Oppe i søens nordvestlige hjørne overfor Inderøen ligger *Hald Hovedgård*. Dens historie kan føres tilbage til 1300-årene, da den ejedes af Valdemar Atterdags modstander, den kendte Niels Bugge. Men længe før hans tid har her været en borg; dens voldsted, som ses endnu, kaldes *Brattingsborg* eller *Valdemarskansen*. Af Niels Bugges borg, der betegnes som *Gammel Hald* og lå på et næs i søen nedenfor Bækkelund, er også kun et voldsted tilbage. Senere blev godset solgt til kronen, og dronning Margrethe skænkede det til Viborg bispestol på den betingelse, at borgen skulle nedrives og materialerne anvendes til domkirken i Viborg. Den sidste katolske biskop Jørgen Friis lod 1528 opføre en ny gård på en odde i søen, og heraf er bevaret dels ruinen af det runde fangetårn, bygget af munkesten, dels nogle svære volde.

Gamle ege i Langskov

Ved reformationen kom Hald påny i kronens eje, men 1660 pantsatte Frederik III det til to hollandske brødre af jødisk herkomst – Blichers fortælling „Jøderne på Hald“ handler om dem. Den ene broders enke solgte det til generalmajor Gregers Daae, der lod de forfaldne bygninger nedrive og erstatte af det fjerde Hald, en ret uanselig bindingsværksbygning omgivet af en endnu bevaret park i fransk stil med terrasser ned mod søen. Senere kom Hald i landsdommer Frederik Schinkels eje, og 1789 lod han den nuværende gård bygge, det femte Hald, en rød murstensbygning i nyklassisk stil. Siden anden verdenskrig tilhører Hald Hovedgård, som den nu benævnes, staten, og den benyttes som internationalt studentercenter. Ved opkørselen til gården er rejst 16 høje sten, der kaldes „Niels Bugges Tænder“; det er sten fra de kongelige vildtbaner. Hald Hovedgård drives stadig som landbrug, og dens marker støder op til Langskov og Hald Ege, som lukker landskabet i nord.

Af *Langskov* købte staten i 1909 en betydelig del og lod den frede. Når man gjorde det, var det, fordi skoven er en af de få i vort land tilbageværende større egeskove, der har kunnet klare sig på mager bund. Selvom en del af egne er ret små og forvredne og nærmer sig karakteren af krat, er der dog også mange af helt statelig vækst. I underskoven er der enebær- og tørstetræbuske. Bundvegetationen er interessant, fordi den dels rummer hedeagtige plantesamfund med blåbær som den dominerende vækst, dels samfund med urteagtige planter. I skoven findes flere sjældne insekter, blandt andet arter af florvinger og kamelhalsfluer.

Hærvejen i Viborg amt

En række fredninger er gennemført af og i tilknytning til den gamle Hærvej. I Viborg Amt drejer det sig om følgende:

1. Vejspor og hulveje nord og syd for *Mostgård Bæk*. Især fra vejen, der fra hovedvej 13 går ned gennem dalen med bækken ses på dalens nordskråning fordybninger, som strækker sig fra skråningens overkant ned til den ovennævnte vej. Terrænet, hvori disse hulveje ligger, er lyngklædt og hører til Hærvejen, der er fortsat videre mod syd over vandløbet og derefter op over den sydlige skråning. – Offentlig adgang, se kortet side 17.

2. En strækning af Hærvejen, der som markvej ligger langs østsiden af *Kongemosen* fra *Lysgård* til *Hvam*. – Offentlig adgang.

3. Arealer (7 ha) omkring *Bækgårdsdiget* ved *Haller Å*, også kaldet *Kongsnæb Dige* eller *Kong Knaps Dige*. Diget ligger ca. 1 km vest for hovedvej 13 og godt et par km syd for *Knudstrup*. Den ca. 300 m lange og ca. 1 m høje vold knytter sig til den nærliggende *Haller Ådal* og den nord derfor liggende skråning med hulveje og vadested. – Offentligheden har adgang til diget.

4. *Karlsbakke* også kaldet *Karis Bakke*. Efter at have passeret *Stenrøgel* og *Kompedal Plantage* når en vestlig gren af

Hærvejen, der her falder sammen med hovedvej 13, til dalstrøget med Bølling Sø, hvorigennem Skyggeåen og Elbækken søger frem mod Karup Å. Fra den lyngklædte Karlsbakke, der ligger ved 48 km-stenen umiddelbart vest for hovedvejen, er der udsigt over den gamle smeltevandsdal og den nu udtørrede sø.

I sit fulde forløb strakte Hærvejen sig fra Vendsyssel ned gennem hele den jyske halvø til Danevirke og Ejderen. En sammenhængende strækning er den dog næppe blevet førend i den yngre vikingetid, men allerede længere tilbage har dele af den sandsynligvis eksisteret. Herpå tyder blandt andet de mange gravhøje, der ligger langs vejen, og som vidner om, at der i bronzealderen har været færdselsårer, som senere er indgået i den middelalderlige Hærvej.

Almindeligvis regnedes vejens udgangspunkt at være Viborg, hvor flere veje fra de nordjyske købstæder, blandt andet Ålborg, mødtes. Gammel Viborgvej er da også et af de navne, vejen har båret, måske det ældste. Et andet navn, der har været brugt i middelalderen og senere, er Adelvej eller Alvej, et ord, der betyder hovedvej, og som også kendes fra mange byers Adelgade eller Algade. Kongevejen har den store færdselsåre været kaldt, fordi den benyttedes af kongerne, når de drog på gæsteri med deres følge. Man kunne også kalde vejen for pilgrimsvejen; i den katolske tid var det nemlig den rute, pilgrimmene fra Norge, Island og Jylland fulgte, når de vandrede mod syd med Rom, Palæstina eller andre hellige steder som mål. Et gammelt navn er også Studevejen, der hentyder til, at den på visse tider af året blev præget af de tusindtallige drifter af kvæg, som allerede i middelalderen eksporteredes fra Jylland til de store markeder i Itzehoe og Husum.

Hvor langt navnet Hærvejen går tilbage, vides ikke – det findes første gang på et kort fra 1650. Egentlig er det blot en almindelig betegnelse for en hovedfærdselsåre, men sikkert har man med dette navn også tænkt på vejens militære

betydning. Ad den er hære rykket frem; valpladser er der adskillige af i vejens nærhed; rester af voldanlæg viser, at man på dertil egnede steder har søgt at standse fjendens fremrykning, og våben er fundet i og omkring vejen. Der er også vidnesbyrd nok om, at beboerne i de landsbyer, vejen passerede, har nedgravet penge og andre værdigenstande for at sikre dem mod fremmede soldaters plyndringer. Ikke mindst i 1600-årene hjemsøgte Hærvejens landsbyer af fjendtlige hære, og lige så meget som disse egne i 1300-årene blev hærget af pesten, led de nu under krigene.

Hærvejen fulgte den jyske højderyg, hvor vandene skilles mod øst og vest. Så vidt muligt søgte den uden om vandløb og moser og holdt sig klar af skov og krat, hvor ulve huserede, og hvor faren for røveri og overfald var særlig stor. Fra Viborg gik vejen sydpå, og i vore dage er dette første stykke identisk med den moderne hovedvej 13. Det gælder i det hele taget om den gamle Hærvej, at den på lange strækninger er blevet overbygget af nutidens vejnet; på andre strækninger, hvor dette ikke er tilfældet, er den blevet pløjet op og forsvundet i agerland. Hvad der er tilbage af den oprindelige vej er derfor kun nogle korte strækninger hist og her, og de viser, at der ikke har været tale om sådanne solide veje som dem, romerne byggede. Hærvejen har været langt mere primitiv, og om en vej i moderne forstand kan man slet ikke tale. Nogle steder er de tilbageblevne rester almindelige markveje, andre steder drejer det sig blot om en mere eller mindre bred samling af dybe hjulspor, der følges ad side om side gennem lyngen, men hvorom alting er, har denne vort lands ældste og længste færdselsåre ligget som en rygrad ned gennem den jyske halvø med grene til begge sider.

Følger man Hærvejen fra Viborg sydpå ad hovedvejen, krydser man få kilometer fra byen vandløbet, som drev den nu nedrevne *Non* eller *Nonbo Mølle*, og her ligger også Birgittelyst Kro, der dog kun går tilbage til 1700-årene. Der har ligget mange langt ældre kroer ved Hærvejen, og i

vejens velmagtsdage trivedes de godt, men nu er kun få tilbage. Da studedrivningen ophørte henimod 1870, sygnede de fleste af dem hen.

Lidt længere fremme ligger mod vest dybt nede Hald Sø. Flere kløfter mellem lyng- og skovklædte bakker skyder sig ned mod søen, som kun ses glimtvis fra vejen. En af dem hedder *Kapeldalen*, fordi der her ved en helligkilde har ligget et af de mange kapeller, der i middelalderen blev bygget langs vejen til glæde for pilgrimmene og andre vejfarende, men som nu alle er helt udslettet. Fra Kapeldalen er der udsigt over søen og til holmen med Hald Ruins svære munkestenstårn.

Ved *Gl. Almind* drejer man fra hovedvejen mod den tidligere Most Vandmølle ved Mostgård Bæk, og her ser man for første gang den gamle Hærvejs spor i lyngen. Videre fortsætter vejen over Katballe og *Lysgård*, kendt fra Blichers „E Bindstouw“, og først ca. 3 km sydligere, ved *Hvam*, glider den atter ind i hovedvejen; ved Knudstrup Kro skæres den af vejen fra Skive til Østjylland.

Videre fortsætter Hærvejen ud over *Grathe Hede* eller *Gråhede*, der dog nu er overvejende plantage og agerland. Gennem den tidligere hede flyder *Haller Å*, og Hærvejen passerer vandløbet ca. 1 km vest for hovedvejen. På de svage skråninger på begge sider af ålejet ses i lyngen flere hjulspor, der samler sig til nogle få for at sætte over åen på det sted, hvor bunden er gruset og fast. Umiddelbart sønden for overgangen ser man rester af en vold, *Bækgårdsdiget*, der har skullet spærre for en fremtrængende fjende.

Et stykke syd for *Haller Å* ved Stenrøgel tvinges Hærvejen af Bølling Sø og det omliggende sumpede terræn til at dele sig i to grene. Den ene gren følger ud over mosedragene hovedvejen forbi Karlsbakke, Klode Mølle, Engesvang og Pårup, men denne rute har sandsynligvis kun været i brug i årets tørre måneder, eller når frosten gjorde mosens overflade hård. Den anden gren går fra Stenrøgel som en sogne-

vej på højlandet til Kragelund og ned i den dybe dal, hvor Funder Å har sit leje. På dalens sydside kommer man til Hørbylunde, den vestligste af Silkeborgskovene; en hulvej fører til vadestedet *Hårdvadlunde*, atter et navn, der antyder, at færdslen her fandt en hård og gruset bund, let at slippe over. De to vejgrenes møde og deres fortsættelse ligger i Skanderborg Amt.

Klosterlund

Fredning af en sø og dens omgivelser mellem *Stenholt Skov* og *Klosterlund*, ialt 8 ha. Søen ligger umiddelbart nord for vejen mellem Klode Mølle ved hovedvej 13 og Kragelund. – Offentligheden har adgang til at gå over dæmningen ved den opstemmede søs vestende.

På søens nordlige side, på en skovklædt skråning, ligger det lille Klosterlund museum. Det indeholder en oldsags-samling fra egnen, blandt andet en del af Klosterlundfundet, der blev udgravet i 1936 ved den udtørrede Bølling Sø. Fundet har givet navn til Klosterlund-kulturen, der er fra 8. tusinde f. Kr. f.

☆ *Trækstien langs Gudenåen*

Langs Danmarks største å, *Gudenåen*, findes på en længere strækning en vej – *den gamle Træksti* – der er i statens eje og tilgængelig for offentligheden uden derfor at være egentlig fredet. Trækstien stammer fra forrige århundrede, da der var pramfart på åen; den begynder ved *Silkeborg* og følger åens venstre (vestre) bred frem til *Kongensbro*, hvor landevejen Viborg–Århus krydser åløbet. Stiens længde er ca. 23 km.

I begyndelsen af forrige århundrede var den tanke forlængst opstået at gøre Gudenåen til en transportvej fra det indre af Jylland og ud til havet med udskibningssted i Randers. Fra det nuværende Silkeborg og til udløbet i Randers Fjord var åen nemlig tilstrækkelig vandrig til, at den kunne benyttes til sejlads med pramme, og derfor begyndte man i

1807 med denne form for transport for øje at regulere og uddybe åløbet på strækningen til Bjerringbro. Samme år blev der også ved et kongeligt reskript givet ret til ekspropriation af jord til anlæg af en sti langs bredden, hvor hestene, der skulle trække prammene op mod strømmen, kunne gå. Trækstien blev udført og kom fra Silkeborg til Kongensbro til at ligge på åens højre bred, og videre frem først på den venstre og derefter atter på den højre bred, men over de mange tilløb, som skar stien, var der ikke anbragt overgange. Dette besværliggjorde selvfølgelig turen for hestene, men også andre forhold bidrog til at gøre pramfarten unødvendig langsom. Et par af broerne over åen var således for lave til, at prammene ved høj vandstand kunne passere uden først at måtte losse det øverste af deres last. Til megen gêne var også de mange ålegårde, der helt eller delvis spærrede løbet. Disse tilstande medførte, at pramfarten ikke fik nogen større betydning.

Men med oprettelsen af Silkeborg handelsplads i 1845 og dens hurtige vækst til et vigtigt omsætningssted i Midtjylland skete en ændring i besejlingsforholdene på Gudenåen. På denne baggrund lod staten nemlig i årene fra 1851–59 udføre store arbejder for at give pramfarten bedre kår. Det var navnlig strækningen fra Silkeborg til Kongensbro, det gjaldt. Her var talrige sving at rette ud og grunde at fjerne, og desuden måtte løbet overalt gøres så bredt, at to pramme uhindret kunne passere hinanden. Broerne blev gjort højere og de fleste ålegårde fjernet. Det største og mest kostbare arbejde i disse år var dog anlægget af en ny træksti, den der stadig eksisterer. Stien anlagdes denne gang på åens venstre side, dels på selve bredden, dels hvor terrænet var lavt og sumpet, på særlige dæmninger; over tilløbene blev bygget broer og stenkister. Til anlæg af den ca. tre meter brede træksti eksproprieredes kun den jord, hvorpå selve vejbanen gik; de afskårne græsstrimler mellem stien og åen forblev i lods ejernes besiddelse, omend med indskrænket brugsret for disse.

De følgende 25 år efter det store reguleringsarbejdes fuldendelse blev pramfartens bedste tid. Vilkårene for sejladsen var nu så gode, som man kunne forlange, og det kom til at betyde, at prammene ikke blot blev flere men også større. Da farten kulminerede, anslog man antallet af pramme i drift på Gudenåen til op imod et par hundrede. Det siger sig selv, at denne trafik skabte meget røre på og langs den tidligere så stille å; især i kroerne, som lå på ruten, gik det livligt til. I sommerhalvåret kunne man hver dag se de tungtlastede pramme eller kåde, som de også kaldes, med deres kolossale ror blive trukket i et tov af mænd eller heste op mod strømmen ad Silkeborg til eller med højeste sejl glide den modsatte vej ad Randers til.

Fra Randers til Bjerringbro blev prammen altid trukket af 4-5 mand, de såkaldte „lejemænd“, der hyredes på havnen i Randers. Forbundet med fartøjet ved en lang slæbeline gik de foroverbøjet med selen over nakken og stok i hånden skridt efter skridt i en slags gåsegang. Ved Bjerringbro blev lejemændene erstattet af heste, for på den resterende del af turen til Silkeborg var strømmen for strid for de menneskelige trækdyr, der nu vendte tilbage til Randers for at få en ny hyre. Ligesom lejemændene gik hestene efter hinanden, men blot der var en mand på den forreste, kunne de øvrige kuske være smådrengene. I Silkeborg rastede kuske og heste, inden tilbagerejsen blev tiltrådt.

Den fragt, prammene især førte med til Randers, var brænde og tørv. Men også korn og andre landbrugsvarer sejlede fra det indre af Jylland ud til fjordbyen, og fra de mange teglværker, der var blevet opført i åens nærhed, prammedes mursten. Senere fragtedes tillige papir fra den hurtigt voksende fabrik i Silkeborg. Den modsatte vej bestod lasten først og fremmest af tømmer og brædder, og efterhånden kom købmandsvarer til, ikke alene til Silkeborg, men også til mange andre steder langs åen, hvor der blev drevet købmandshandel, blandt andet i de privilegerede

„flodkroer“. Gudenåen var nu virkelig blevet den vigtige færdselsåre, man havde forestillet sig, da den store regulering fandt sted i 1850'erne.

Pramfartens glansperiode blev dog kun kort; snart kom jernbanerne som en alvorlig konkurrent, og med lastbilernes udbredelse var det uigenkaldelig slut med Silkeborgs gamle vandvej, med dette ejendommelige kapitel i vore samfærdselsmidlers historie. Trækstien kom derved til at ligge ubenyttet hen, og som årene gik, glemte man efterhånden, hvem den tilhørte. Men da man i 1930'erne ønskede at få ejendomsforholdet udredet, blev det fastslået, at trækstien stadig tilhørte staten.

Først når Gudenåen har passeret Silkeborg, får den et sådant format, at den stedvis kan minde om en flod. Herfra flyder den bred og vandrig mod Randers og gennem et land, der er åbent i modsætning til Himmelbjergegnens lukkede skovområder. Fra *Alderslyst* i Silkeborg udgår Trækstien, men først efter broen ved *Sølund*, der fører ringvejen nord om byen, forsvinder bebyggelsen, og stien trækker sit snoede spor gennem engene. Langsomt nærmer Silkeborg Langsøs bredder sig hinanden, og til sidst bliver søen til en å. På Sølunds marker lå et af de teglværker, der opstod langs Gudenåen, da denne blev gjort sejlbar.

Bag bakkedragene ligger *Gødvad*, navnet tyder på, at der her ved åen nedenfor landsbyen i meget gamle dage har været et vadested. Men senere er færdselen gået over ved *Resenbro* lidt længere fremme. Dette overgangssted havde dog ikke blot betydning for lokale folk, for over broen gik også den gamle rute mellem Skanderborg og Viborg.

Nord for Resenbro fortsætter Trækstien langs åen som en lav græsklædt vold. Med korte mellemrum løber bække og grøfter ud i åen; fra den ene side kommer Linå, og fra mosen ved Gravballe, hvor man for nogle år siden fandt et velbevaret lig af en mand, der har levet på Kristi tid, kommer Nebel Bæk.

Over *Sminge Sø* ser man *Gern Bakkers* karakteristiske profil, der topper i den kegleformede *Store Trolldhøj*. Bakkerne ligger i trekanten mellem Gern Å og Gudenå, og det er denne beliggenhed ved åerne, bakkerne skylder deres navn, idet Gern betyder vand, vandløb.

Hvor den gamle hedevej fra Gern stationsby gennem bakkerne til Gravballe passerer Gudenåen, ligger en af de privilegerede kroer, *Svostrup Kro*, hvis stuer i pramfartens dage var rammen om et muntret liv. Store træer skygger over kroens længer og brolagte gårdsplads. Broforbindelsen ved Svostrup er af ret ny dato; tidligere måtte man her som andre steder lade sig sætte over åen på en færge, en pram, der ved hjælp af et spil blev trukket fra bred til bred.

Oppe bag kroen ligger Svostrup Kirke, og skrås overfor på åens modsatte bred skimtes bag et krat et lille bondehus kaldet „*Vandborghuset*“. Husets bindingsværk stammer fra det tidligere *Tvilum Klosters* ålegårde, som dets bygmester fik til opgave at fjerne resterne af, dengang åen skulle reguleres, og dets murværk består af munkesten fra klostertomten. Bag *Kirkeskoven*, der når helt ud til det strømmende vand, har Tvilum Kloster engang ligget. Mellem træerne tegner sig omridset af en høj bygning med tegltag, der kan minde om et gammelt pakhús. Ikke desto mindre er denne enkle münkestensbygning en sognekirke, men uden tårn og våbenhus og med kor og skib i ét. Som den eneste rest af det firfløjede augustinerkloster Tvilum ligger kirken nu ensomt ved åen.

Nord for Tvilum glider Gudenåen fra den hidtil åbne og træfattige ådal ind i læet af skovene omkring *Allinggård*, og her, hvortil en vej fra gården endnu fører, lå i sin tid godsets ladeplads. Lidt længere fremme sætter Trækstien over *Allingå*, der kommer oppe fra Hinge Sø. Den offentlige Træksti ender som nævnt ved Kongensbro, der ikke blot nu, men også tidligere var et vigtigt overgangssted. Broforbindelsen er fra 1500-årene og dermed af nogenlunde samme alder som den ved Resenbro.

Kongenshus Hede

☆☆ *Kongenshus Hede*

Den jyske hede – dette begreb, der endnu i vore dage i mange menneskers bevidsthed er knyttet til Blichers, Johannes V. Jensens, Aakjærs og andre digteres skildringer af de vidtstrakte vest- og midtjyske lyngheder – får man en virkelig fornemmelse af, når man ser ud over *Kongenshus Hede*. Her er ved en fredning sikret en typisk og stor del (ca. 1350 ha) af, hvad der endnu er tilbage af de store lyngheder – kaldet *Alheden* – der voksede på de sand- og grusmasser, som en af istidens smeltevandsfloder havde aflejret sydvest for Viborg.

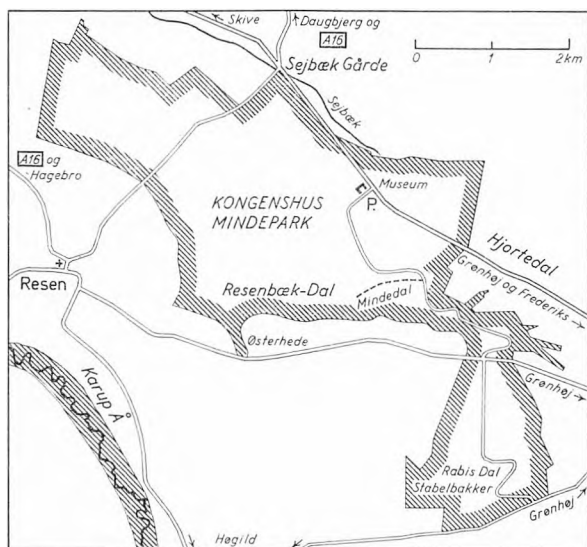
Fredningen omfatter foruden *Kongenshus Mindepark* en del tilstødende hedearealer, og den ligger i det væsentlige syd for landevejen Skive–Knudstrup–Vejle og mellem landsbyerne Resen og Grønhøj. – Offentlig adgang. Fra Kongenshus med museet til minde om hedens opdyrkere fører en vej, hvorpå motorkørsel mod afgift er tilladt, gennem den fredede hede. Vejen passerer dalen med herredsstenene, krydser vejen Resen–Grønhøj og fortsætter til vejen Høgild–Grønhøj. Se iøvrigt kortet side 31.

Om hedernes opståen er der fremsat forskellige teorier. Nogle har hævdet, at de blev dannet efter istidens afslutning som videreførelse af en arktisk tundravegetation. En almindeligere opfattelse er dog nu, at de jyske heder er langt yngre dannelser, et par tusind år eller mindre endnu, og at de i al fald mange steder har afløst de skove og agre, som tidligere har dækket store dele af Jylland, men som i tidens løb blev så ødelagt af husdyrgræsning, overdreven hugst og ildebrande, at lyngen efterhånden kunne indtage deres plads. På samme måde blev mange agre så udpint, at de ikke længere kunne dyrkes, men lå åbne for lyngens fremtrængen. Især i slutningen af jernalderen med det kølige og fugtige klima fik lyngen så gode vækstbetingelser, at dens erobring af de tidligere skovarealer og agre tog fart, og det indre af Jylland blev til det, man senere ofte kaldte „det sorte Jylland“.

Under hedelyngen danner dens forrådnede plantedele et sejt, tørveagtigt lag af mor, lyngskjolden; derefter følger det askegrå blegsand eller blysand, og under dette kommer et lag af al eller rødjord, et mørkt, rødbrunt, jernholdigt lag, der nogle steder er ret løst, men oftest meget hårdt. Det er denne al, der gør hedens opdyrkning vanskelig; den er nemlig uigennemtrængelig for planterødder og må derfor brydes itu ved dybdepløjning. Dette er det normale skema for hedejordens sammensætning, men der er variationer fra sted til sted, og her spiller blandt andet jordbundens fugtighedsgrad en ikke ringe rolle.

Disse forhold har også megen indflydelse på de forskellige lokaliteters plantevækst. Det er først og fremmest selve hedelyngen, der de fleste steder er dominerende og giver vegetationen det ensartede præg, men også klokkelyg, melbærris, gyvel, gråpil, timian, pors, blåbær og navnlig revling og tyttebær forekommer mange steder, klokkelysten og porsen især på fugtig bund. Gyldenris, guldblomme, høgeurt og andre blomsterplanter, der kan tåle ublide kår, lyser op hist

og her, ulvefod kryber med sin lange stængel ud og ind mellem de andre hedeplanter, og græstuer giver i større eller mindre bevoksninger afveksling i lyngtæppet. Hvor der er fugtighed nok, er det øverste af lyngskjoldet gennemvævet af mos, og overalt træffes forskellige arter af lav, især den grå rensdyrlav. På mange heder står rester af de gamle skove som vindblæste egepur, og bævreasp og især enebærbuske er hyppige rundt om i lyngen.

Plantelivet i hederne er således mere varieret, end man er tilbøjelig til at tro ved første øjekast. Selvom jordbundens fattigdom på næringsstoffer præger store strækninger, er der dog megen forskel mellem plantesamfundene på de tørre strøg og dem på de fugtigere, for slet ikke at tale om de engagtige områder, hedemoserne, de ådale, der snor sig gennem heden, og de småsøer og vandhuller, som kan findes i den.

En tilsvarende variation findes i dyrelivet, men i det store og hele er det ikke særlig rigt hverken på arter eller individer.

Harer strejfer ind fra omliggende marker og rådyr fra plantagerne, hvori kronhjortene iøvrigt gennem de sidste menneskealdre har bredt sig helt ud i det yderste Vestjylland. Til de almindeligste hede pattedyr hører ræven. Af fugle er de mest karakteristiske urfuglen, gøgen, natravnen, hede-lærken, den almindelige lærke, og den nu meget sjældne hjejle. Også hede høgen må nævnes her, skønt den mest yngler i plantager. Ved åer og kær kan man se viber, tinksmede og præstekraver og i hedemoserne den dobbelte bekkasin, også kaldet horse høgen. Hugorme, men navnlig stålorme og firben er talrige, og af insekter kan man blandt andet finde sandspringere og andre løbebiller, snudebiller, skarnbasser, hede oldenborrer og gåsebiller, desuden gravehvepse, vejhvepse og snyltehvepse, humle- og honningbier, myrer, forskellige natsommerfugle, især lyngmåleren, og den store markgræshoppe, hedeskratten. Når duggen falder, kommer en mængde edderkoppespind til syne imellem lyng-risene. Regnorme og snegle trives derimod ikke i de nærings-fattige heder.

Indtil begyndelsen af 1800-årene var der endnu ulve i de jyske heder, deres natlige tuden hørtes viden om. I moser og krat og i de lyngbeklædte oldtidshøjes gravkamre lurede de på bytte, og de var en stadig skræk for gederne og de talrige flokke af magre hedefår, som året rundt drev omkring og søgte deres sparsomme føde. De køer, der foruden gederne og fårene blev holdt som husdyr, var små, men kraftige og hærdede, og ofte måtte de som staldfoder om vinteren nøjes med lyng og halm.

Hvornår lyngen begyndte at rykke ind på de ødelagte skoves tomter og de forladte agre, véd man intet sikkert om. Det er ikke gået ens overalt eller til alle tider, men sikkert er det, at lyngen har fået bedre vækstbetingelser, da klimaet i jernalderen blev fugtigere og køligere ligesom også den ældre middelalders krige og pestepidemier, hvor befolkningen i stort tal døde, og mange gårde lå øde hen, kan have med-

virket til hedens udbredelse. Ved midten af 1700-årene var en meget betydelig del af Midt- og Vestjylland i lyngens vold; kun hist og her lyste små agre op i de vidtstrakte mørke heder. Og det var ikke blot de flade sandsletter, lyngen havde erobret, også bakker med lerede jorder blev efterhånden lyngklædte. Lyngen havde bevist sin farlige evne til at brede sig. Udbredelsen støttedes af, at vinden, som frit kan suse hen over hedebladerne, strøede mængder af lyngfrø ud over det omkringliggende land.

Det var kun en sparsom bebyggelse, hederne kunne opvise, og hver hedebonde rådede derfor ofte over et stort areal. Hedebondens tilværelse var præget af nøjsomhed, ensomhed og tillige af usikkerhed, thi alskens tyve- og rakkerpak havde deres skjulesteder i hederne. Men han var med hele sit sind knyttet til heden, dens natur og traditioner. Sit brændsel skaffede han sig ved at slå lyngen og afskrælle lyngskjolden, så at sandet på store strækninger blev blottet; lyngtørvene brugtes også til husbygning. Kun sjældent indlod bonden sig på at opdyrke et stykke af hedejorden, og skete det, blev det som regel kun for en kort tid, hvorefter lyngen påny kunne brede sig.

En hjælp i kampen for tilværelsen fik mange hedebonders hjem i forskellige slags husflid, blandt andet pottemageri og strømpestrikning. Det var især kvinderne, som med stor flid fremstillede de sorte jydepotter og pander, kaffekander, lysestager med mere. Både mænd og kvinder strikkede de uldne strømper, vanter, trøjer og andre beklædningsgenstande; i „bindestuerne“ samledes om vinteren piger og karle om arbejdet. Lokale hosekræmmere var opkøbere for de store hosekræmmere i København, og adskillige af dem blev velhavende folk. En mængde hoser solgtes også til Tyskland, Holland og Norge, og hosebindingen var i 1700-årene så yndet og indbringende en beskæftigelse, at den tog det meste af bondefamiliens tid og interesse. Under disse forhold var der ingen mulighed for at få hedebonderne ind på tanken

om at få den golve hede omdannet til landbrugsjord og skove. Men i 1750erne tog regeringen sagen op. Til belysning af hvorledes man gik frem, kan eksempelvis nævnes det forsøg, man lod Mecklenburgeren kaptajn Ludvig von Kahlen gøre, da han 1754 fik overladt et stykke af Alheden til opdyrkning, desuden 200 rigsdaler årligt fra Frederik V og hjælp til at opføre et hus, som han til ære for kongen kaldte *Kongenshus*. For at få opdyrkningen i gang og et fårestutteri oprettet indkaldte han en del familier fra Mecklenburg, men kun få år efter drog de skuffede hjem, og 1766 måtte von Kahlen give op.

Regeringen tabte dog ikke modet. I 1758 hentede man henvend tusind tyskere især fra Rhinegnene herop og anbragte dem i kolonier rundt om på Alheden, de fleste i egnen omkring Kongenshus. Men heller ikke dette forsøg lykkedes. Mange af kolonisterne var tidligere håndværkere, som intet kendskab havde til landbrug. Der manglede desuden brugbare veje, adgang til mergling og læplantninger, planen var for dårligt forberedt, og efter nogle års forløb var der kun et halvt hundrede familier tilbage, som i flere generationer under hårdt slid fristede en ofte kummerlig tilværelse. Man kaldte dem „kartoffeltyskere“, fordi de havde ført kartoffel- dyrkning hertil fra deres hjemland. Især i egnen omkring *Grønhøj* i Frederiks sogn havde mange af de tyske kolonister deres gårde; de holdt sig helst for sig selv, og indbyrdes vedblev de at tale tysk. I Frederiks Kirke blev der helt frem til 1870erne prædikeret på tysk hveranden søndag, og på kirkegårdens gravstene finder man mange tyske slægtsnavne. Gårdene, der i Frederik V's tid var blevet bygget til kolonisterne, er nu borte, men enkelte af de tyske familiers efterkommere lever endnu på egnen.

I første halvdel af 1800-årene blev der både af staten og af private iværksat granplantninger forskellige steder, og landhusholdningsselskabet opmuntrede befolkningen til at gå i gang med plantningsarbejder, ja selv Blicher, der elskede

heden, opfordrede bønderne til at forene sig om større samlede plantninger. Alt dette var dog spredt fægtning. Det store organiserede fremstød kom først, da Enrico Mylius Dalgas efter grundige studier af hedenaturen tog initiativet til dannelsen af det danske hedeselskab i 1866 og fik hedens opdyrkning gjort til en national sag.

Det, der lå ham mest på sinde, var at få så megen hede som muligt omdannet til skov ved plantning af rødgran og skovfyr, som senere, da skovfyrrer trivedes dårligt, blev afløst af bjergfyr. I tidens løb var det så meningen, at nåletræerne skulle afløses af løvtræer. Dalgas fik mange velstående mænd til at ofre betydelige pengemidler, og han troede selv på plantagernes rentabilitet, men her tog han fejl; de fleste store plantager har ikke kunnet forrente sig, og blev de anlagt på for mager jord, gav de tab; nogle sygnede endda helt hen.

Men Dalgas arbejdede også på at få bønderne interesseret i læplantning, mergling og vandingsanlæg og i at bryde den hårde al ved dybdepløjning. Af stor betydning var det, at han fik staten til at yde tilskud til opdykningsarbejdet. Efter Dalgas' død fortsatte og udvidede hedeselskabet sin virksomhed, på de fleste områder efter hans retningslinier, og resultatet er blevet, at mens der i 1840 var ca. 6500 kvadratkilometer hede, er der nu under et par tusinde. Men en væsentlig del af dette areal er mindre stykker, som ligger tilbage mellem de mange nye landbrug og plantagerne, f. eks. tørre sandstrøg, hvor dyrkning absolut ikke er rentabel, eller bakkehæld og slugter, hvor pløjning ikke er mulig. Større samlede hedestrækninger er der ikke mange af mere, og det er derfor naturligt nok, at der i de senere år har været en stigende interesse for gennem fredning at bevare enkelte større hedearealer, som kan vise, hvordan heden så ud, før opdyrkningen satte ind.

Det er naturligt her at vende tilbage til heden omkring Kongenshus. Efter von Kahlens og andre strandede forsøg lå den i mangfoldige år hen i sin oprindelige tilstand, og først

i 1912 skete der noget. Forfatteren Joh. Bech foreslog da at indføre rensdyr til den jyske hede. En danskfødt forretningsmand fra Hamburg blev gjort interesseret, og han købte ca. 1300 ha hede. Området indhegnedes, en ny bygning opførtes i stedet for det gamle Kongenshus fra Frederik V's tid, og nogle hundrede rener blev indført. De blev passet af en lappefamilie, som boede i et rigtigt lappetelt, og der var nu skabt en „renpark“. Renernes føde var overvejende det rensdyrlav, som voksede under lyngen, men da lav er meget langsomt voksende, når det er afædt, kneb det efterhånden med føde til dyrene. Dertil kom en smitsom sygdom blandt dem, og bestanden blev decimeret. I 1923 solgtes renparken til en københavnsk grosserer, der forsøgte sig med fåreavl og opdræt af islandske heste, men heller ikke dette lykkedes. 1941 blev renparken solgt til aktieselskabet jydsk landvinding, og da der nogle år i forvejen var nedsat en komité med det formål at skabe en mindepark for hedens opdyrkere, tilbød landvindingsselskabet at overlade komiteen det gamle renparkareal til samme pris, som det var købt for, og staten betalte de to trediedele på betingelse af, at mindst 700 ha blev fredet. I sommeren 1953 blev mindeparken indviet.

Et par kilometer syd for Kongenshus går en dal ned mod Resen Bæk, og i denne er der opstillet sten for hvert af de nørrejyske hedeherreder og en fælles sten for de sønderjyske. I hver herredsten er indhugget herredets navn og våben samt oplysning om, hvor megen hede der fandtes i 1850 og i 1950. Mellem herredsstenene er der anbragt sognesten med navne på de hedeboender, som har været pionerer for hedesagen. Vejen med herreds- og sognestenene fører ned til en mødeplads, omkranset af sten med navnene på mænd, som udenfor hedeboendernes kreds har spillet en særlig rolle for opdyrknings gennemførelse. I Kongenshus er der indrettet et museum for hedesagen med billeder af gamle hedegårde og hedeboender og forskelligt statistisk materiale med mere.

Daugbjerg Dås

Fredning af bakkekuden *Daugbjerg Dås*, 2 ha, som ligger umiddelbart syd for vejen *Daugbjerg-Søvsø*, hvorfra der er offentlig adgang til bakken.

Det eneste levn af den gamle hede i denne egn er den lyng, som stadig vokser på dåsen – dås er jysk og betyder høj. Fra toppen af den fritliggende banke er nu udsigt over marker, plantager, gårde og huse, hvor tidligere den endeløse Alhede strakte sig.

Der knytter sig sagn og overtro til *Daugbjerg Dås* og de nedenfor omtalte *Dybdal Kalkgruber*. Begge steder har hver på sin måde talt til almuens fantasi. I dåsen boede ellefolk og bjergmænd, og i gruberne skjulte røvere og stimænd sig, og her fejrede taterne deres natlige orgie i faklernes skær.

Dybdal Kalkgruber

Fredning af *Dybdal*, 12 ha, med nedgangen til dalens kalkgruber samt af selve grubegangene. – Offentligheden har adgang til at bese gruberne, der ligger ca. 1 km nord for landsbyen *Daugbjerg* og et par hundrede meter øst for vejen til *Smøllerup*.

Da kalken på denne egn ligger tæt under jordoverfladen, idet den i forbindelse med de såkaldte salthorste er skudt op i de øverst liggende istidslag, blev disse kalkforekomster allerede udnyttet i meget gammel tid. Gravningen foregik dog ikke blot under åben himmel; ved *Mønsted* og nord for *Daugbjerg*, blandt andet i *Dybdal*, brød man også kalken i snævre, underjordiske gange, som førtes vandret ind i kalklagene. Hvor gamle disse „kover“ er vides ikke, men en del af dem stammer rimeligvis fra middelalderen. I *Pontoppidans Atlas* fra 1767 omtales gruberne, men efterhånden gik de helt i glemme, indtil de genopdagedes for et halvt århundrede siden.

Nedgangen til gruberne ligger på bunden af en tragtformet fordybning i *Dybdal*, og herfra udgår et net af under-

jordiske gange med talrige forgreninger, som strækker sig mere end en kilometer ind under jordens overflade. I samme øjeblik man træder ned i skakten, mødes man af en klam, gravagtig lugt, og snart lukker mørket sig omkring en. Vover man sig længere ind i dybet, må man for at kunne finde tilbage til åbningen anbringe tændte petroleumslamper, efterhånden som man bevæger sig frem. Nogle steder kan man færdes oprejst, men som oftest tvinges man til at gå sammenbøjet i de lavloftede gange, hvor den grålige kalk og flint står i brud til alle sider. Det var mændene, der hakkede den hårde kalk løs, mens kvinderne med krogede rygge bar den i kurve til grubens munding, hvor brændingen foregik. For begge var kalkbrydningen et slidsomt arbejde, og besværlig var også den efterfølgende transport af kalken til ofte fjerne sogne og herreder. Men endnu i vore dage foregår der kalkbrydning på egnen efter det samme princip som dengang. I Mønsted ligger foruden et stort åbent brud tillige underjordiske „kover“, blot er gangene nu af meget større dimensioner.

Hele Dybdal præges af den kalkbrydning, som her engang gik for sig. Men hen over dalens ujævne bund med de mange huller og fordybninger vokser nu en rig vegetation, planter som enghavre, lav tidsel, vild hør og knoldet mjøldurt, planter, der alle hører hjemme på kalkrig jord. Krattet består overvejende af eg blandet med bævreasp eller blinkeløv, som jyderne kalder den, røn, tørstetræ og andre vedvækster, og de er de sidste rester af en rimeligvis for en stor del til kalkbrænding borthugget skov. Inde under træerne og buskene mellem udstrakte bevoksninger af fruebær, der ellers sjældent ses på disse kanter, gror nikkende flitteraks og tjærenellike sammen med vild kørvel, der ellers ikke er hyppig skovbundsplante i de nordjyske egekrat. Den frodige dal er således på den smukkeste måde rammen omkring denne egns synlige minder om fortidens „minedrift“ i Danmark.

Karup Å

☆ *Karup Ådalen*

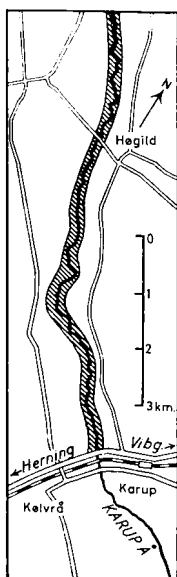
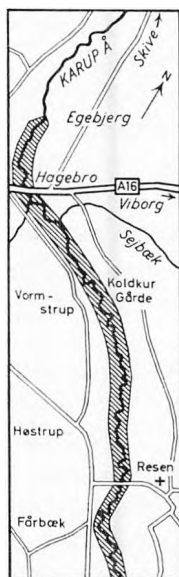
På en ca. 20 km lang strækning og i en bredde varierende fra ca. 500 m til ca. 250 m er *Karup Ådalen* fra *Karup* i syd til *Egebjerg* lidt nord for *Hagebro* fredet. Takket være denne fredning vil det karakteristiske samspil mellem det slyngede åløb og engdragenes rolige, ubrudte flader blive bevaret. – Der er ingen offentlig adgang til de fredede arealer, ialt ca. 500 ha, men hvor vejene krydser dalen, har man udsigt over det slyngede åløb. Det gælder især ved *Hagebro*, men også ved *Resen* og *Høgild* samt stedvis fra vejene langs ådalen. Se iøvrigt kortet side 40.

Under sidste istid lå isranden i lang tid nogenlunde fast; den gik syd for Limfjorden fra vest mod øst til omkring Skelhøje, her bøjede den i en ret vinkel mod syd og fortsatte midt gennem Jylland. De enorme smeltevandsmasser, der i tunneler bruste frem under isen, forlod isranden gennem flere store gletsjerporte, hvoraf de største lå ved Skelhøje og vest for Silkeborg. I smeltevandet var opslemmet grus og sand,

der aflejredes på flodbunden. På denne måde blev efterhånden hele den store flodslette dannet, som kaldes Alheden.

Efterhånden som isranden smeltede bort dels mod nord dels mod øst, ændredes smeltevandsflodernes løb gang på gang, idet deres vej til havet blev kortere. Samtidig hævede landet sig, fordi det blev lettet for ismassernes tryk. Disse forhold medførte, at vandløbene nu skar sig lejer i de gamle dalbunde, hvis tilbageblevne partier fremtræder som terrasser over nutidens dalbund.

Ved Karup Å er disse dalniveauer iøjnefaldende. Først strømmede smeltevandet fra Skelhøje og Silkeborg vest på til Vesterhavet, men efterhånden som den nordlige isrand rykkede tilbage, fik smeltevandet en kortere vej til havet, idet det nu løb ud over *Hjelm Hede* – lige nord for Vinderup – og den delvis isfyldte Venø Bugt. Det stærkere fald bevirkede, at den kæmpemæssige flod nu begyndte at grave sig ned i den tidligere aflejrte flodslette, så den første og største

Karup Ådal blev udgravet. Dennes skrænter mod hedebladen ses tydeligt på *Kongenshus Hede*. Karupflodens største biflod, den fra gletsjerporten ved Skelhøje, løb gennem Sejbækkens dal og udmundede mellem Hagebro og Vormstrup.

Senere rykkede den nordlige isrand yderligere tilbage, så Karupfloden nu kunne få afløb gennem en sænkning på øst- og nordsiden af Hjelm Hede til Venø Bugt, hvilket fik floden til yderligere at grave sig ned så en ny, men mindre dal blev dannet i den gamle dalbund. Skrænterne mellem den gamle og ny dalbund (1. og 2. terræn) ses tydeligt mange steder og navnlig omkring Koldkurgårde.

Da Skive Fjord blev isfri, fandt Karup Å sit nuværende udløb og fik ingen større fald, så den tredie og nuværende ådal kunne udgraves i den gamle flods dalbund. Skønt den vandmængde, Karup Å i dag fører, er forsvindende i forhold til, hvad den tidligere har transporteret, arbejder den dog efter nøjagtig de samme principper som tidligere; den graver i den ene side af sit leje og den aflejrer sand i den anden side med det resultat, at den til sidst afskærer en af sine slyngninger.

Med de fredede Dollerup Bakker og Hald Sø, Kongenshus Hede og Karup Ådalen får man demonstreret hele den sidste istids historie. Men foruden at være måske Danmarks i geologisk henseende interessanteste vandløb hører den fredede Karup Å også til de smukkeste, hvad åens digter Jeppe Aakjær så fint udtrykker i disse linier:

Du klare strøm med de svale bølger,
der duger heden så bredt et bord
mit blik ærbødig din krumning følger,
til hvor du dykker i dyben fjord.

Til dine bredder min slægt var bundet,
ved dine bølger jeg liv har fundet,
du er som tråd i mit livsvæv tvundet,
du tungt henskridende Karup Å.

Hedeareal ved Vrove

Det fredede hedeareal – 4 ha – ligger i en sænkning umiddelbart syd for 24 km-stenen på hovedvej 16 mellem Viborg og Holstebro. – Ingen offentlig adgang, men fra vejen ses til begge sider det lyngbevoksede, ret beskedne dalføre.

Dommerby Hede

Hede med et betydeligt antal mindre høje fra stenalderens enkeltgravskultur. Det fredede areal (35 ha) ligger i gaflen mellem landevejen Skive–Knudstrup–Vejle og bivejen fra denne til Fly. Fra disse veje ser man ind over arealet, hvor en tæt opvækst af selvsået fyr nu næsten skjuler højene.

Skive Enge

Fra *Skive Kirkebakke* ser man ud over *Skive Enge* med åen, der gør sine sidste slyngninger før udløbet i fjorden. For også i fremtiden at sikre denne udsigt er åløbet og engene (ialt 63 ha) blevet fredet på en ca. 1,5 km lang strækning fra Skive–Herningvejen i vest til Skive–Vejlevejen i øst. – Ingen offentlig adgang. Se kortet side 46.

Jeppe Aakjærs digtning har gjort Karup Å til den typiske jyske å, ja, til et symbol på træk i den jyske folkekarakter. Sindigt glider den „tungt henskridende“ strøm gennem engene og når havet, inden den er blevet flod.

Fra Kirkebakken har man en milevid udsigt over Aakjærs barndomsegn, engene og åen. Det er derfor naturligt, at man netop her har rejst digteren et minde: en granitskulptur af en bondepige, der har lagt sig til hvile „her ved storugens rod“. Udsigten fra Kirkebakken er lige smuk sommer og vinter; når engene ligger saftiggrønne og åen som et blåt bånd, eller engene er oversvømmet, og frosten binder vandet til is, så at den hele flade er forvandlet til en uhyre skøjtebane.

Lundø, i baggrunden Melbjerg Hoved

Bruddalhøje

Areal – 5 ha – med 4 oldtidshøje beliggende ca. 1 km øst for Højslev Kirkeby på begge sider af landevejen Skive–Højslev Kirkeby–Ørslevkloster–Virksund. Udsigt over Skive og fjorden, Lundø og Lovns Bredning. – Offentlig adgang, se kortet side 46.

Lundø

Fredning af den nordligste del af halvøen *Lundø*. Offentlig adgang til størstedelen af det fredede areal, der ialt udgør 22 ha. En grusvej fører fra Lundø by til det fredede areal, som begynder umiddelbart nord for plantagen – se iøvrigt kortet side 46.

Lundø er nu en halvø, der tidligere – som stednavnet vidner om – var en ø, idet det nordlige Jylland siden stenalderen har hævet sig. Langs Limfjorden ses den tidligere havbund som et lavt forland mellem nutidens havstok og de gamle kystklinter. Den nordlige del af Lundø skyder sig ud mellem Skive Fjord og Lovns Bredning som en flad, græsklædt odde, der fortsætter i den ejendommelige kilometerlange stenrevle,

Lundø Tap. Odden er en typisk strandvoldsdannelse bestående af grus og rullesten (ral), som strøm og bølger har ført med sig fra vestvendte klinter langs fjorden, der er udsat for kraftigt bølgeslag og derfor stadig er under nedbrydning. Fra odden ser man Limfjordlandets meget afvekslende kystlinier, og især fanges øjet af lerskrænterne omkring Melbjerg Hoved, som er et typisk eksempel på klinter, havet fortsat raner fra.

☆ *Kås*

Hele den vindomsuste halvø *Kås* vest for Lime vestligst i Salling er fredet, ialt ca. 400 ha. Fredningen omfatter egeskoven *Brigsbjerg Krat*, en „ren“ hede uden selvsået fyr og andet „ugræs“ samt *Sønderhøj-bakkerne* og *Kås Sø*.

– Der er ikke adgang for offentligheden til de fredede arealer, men en markvej fører forbi gården ned til stranden, hvor badning og ophold ganske vist ikke er tilladt, men kun den almindelige ret til færdsel gælder.

Herregården *Kås'* enkle og solide hovedbygning passer til stedets barske natur, men den er af et beskedent format i forhold til naboen, bispeborgen Spøttrup. Placeringen af *Kås* kan synes mærkelig, og dog er den næppe tilfældig. Ligesom Spøttrup engang lå ved en vig, gjorde *Kås* det, men gårdens beliggenhed på det øde og fattige næs er alligevel ejendommelig for et dansk herresæde.

Skønt *Kås* kan føre sine aner så langt tilbage som til Erik Menveds tid, véd man ikke, hvem den middelalderlige herremand var, der valgte at sætte bo her. Den nuværende hovedbygning er da heller ikke hans værk. Under Skipper Clements hærgen i Salling gik også det afsides liggende *Kås* op i luer, og først et århundrede senere, i 1635, blev renaissancebygningen, som ses idag, opført på en bakke vest for fundamenterne af den nedbrændte gård.

Kås' røde murstensbygning vogter indgangen til gårdens tilligender. Herfra og fra vejen til stranden ser man ud over

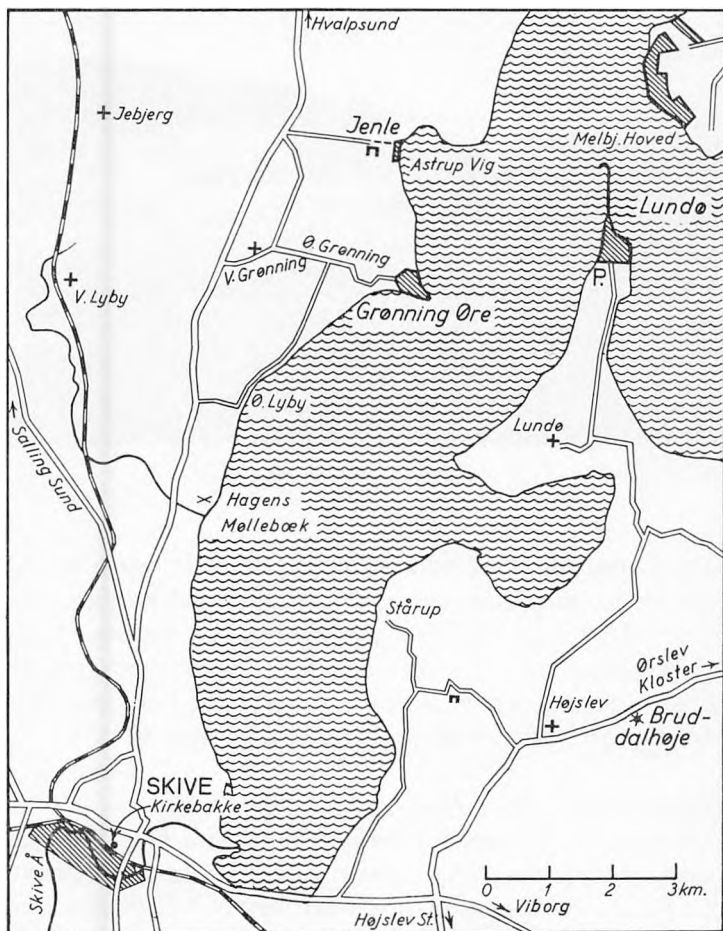
Det vindblæste Brigsbjerg Krat på halvøen Kås

halvøen med dens bølgende hedeblade med de mange gravhøje og lerklinten på „hovedet“. Videre glider blikket til Mors', Thyholms og Venøs kyster hinsides fjorden. Kåshalvøen har på grund af sin isolerede beliggenhed bevaret sin uberørte natur, der er af stor videnskabelig interesse. Her har man bl. a. fundet ikke mindre end 16 myrearter.

Oldtidsminder ved Hagensmølle Bæk

Lidt nord for *Hagensmølle Bæks* udløb i Skive Fjord fører et system af dybt nedskårne hulveje mod nord op ad skråningen til det bakkeplateau, hvor der ligger 7 høje samt en ringvold – muligvis en tilflugtsborg – kaldet *Ridebanen*.

Hulvejene er utvivlsomt meget gamle og danner en fortsættelse af et tidligere vadested over bækken. Arealet med hulvejssystemet er fredet og omfatter godt 2 ha. – Ingen offentlig adgang, men fra landevejen Skive–Hvalpsund ses bakkeskråningen, der desværre er blevet en del vansiret af gamle grus- og mergelgrave. Se kortet nedenfor.

Grønning Øre

Som det mest fremtrædende punkt på kyststrækningen mellem Sundsøre og Skive, og det eneste som har sit særlige navn, skyder den fredede odde, *Grønning Øre*, sig ud i Skive Fjord. – Offentlig adgang; en vej fører fra V. Grønning til Ø. Grønning og videre til odden, hvor det fredede areal omfatter 10 ha. Se kortet på modstående side.

Grønning Øre er ligesom den overfor liggende Lundø opbygget af sand og ral, som fjorden i tidens løb har opskyllet i form af de såkaldte strandvolde. Hovedparten af odden er derfor en tør, græsklædt strandfælle. Nord for „øret“ strækker sig en skrænt, der består dels af molér med stort indhold af aske dels af en fed lerart, der er skyld i, at skrænten til stadighed skrider ud, hvor ikke en tæt kratvækst ved sine rødder holder sammen på overjorden.

Jenle

Fredning af egekrat, 5 ha, ved Astrup Vig. Jeppe Aakjærs gravsted ligger i krattet, der hører under gården *Jenle*, hvor digteren boede til sin død i 1930. Fin udsigt over Skive Fjord blandt andet til de to fredede odder Lundø og Grønning Øre. – Offentlig adgang; fra landevejen Skive–Hvalpsund fører en grusvej mod øst til gården og herfra fortsætter en sti ud til krattet ved stranden. Kort på modstående side.

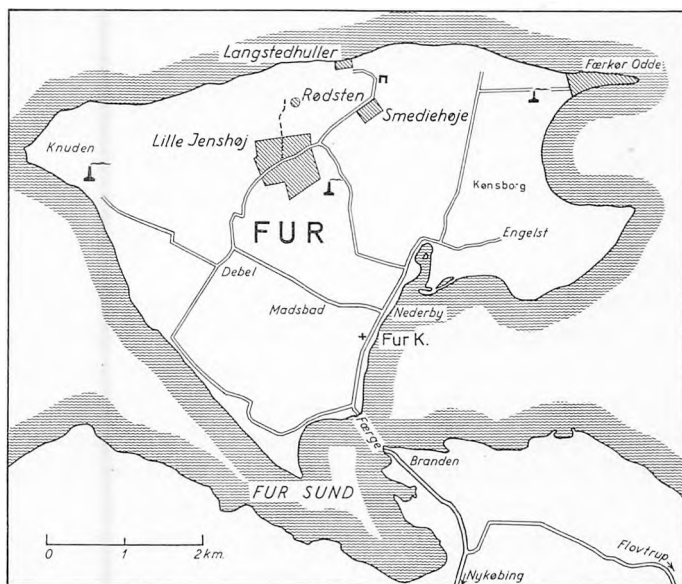
☆ *Fur*

På det nordlige Fur er gennemført en række fredninger: Arealer omkring oldtidshøjene *Lille Jenshøj* (ca. 40 ha) og *Smediehøj* (ca. 8 ha), endvidere er *Rødstenen* samt de ejendommelige slugter *Langsted Huller* (ca. 2 ha) fredet. Endelig er *Færkør Odde* under fredning. Offentligheden har adgang til samtlige fredede arealer, såfremt disse ikke er beplantede eller opdyrkede. Se iøvrigt kortet side 48.

Furs storslåede natur, molérklinterne, og Rødstenen, som har givet navn til en af St. St. Blichers fortællinger, har

mange hørt om uden selv at have set den og øen. Det er ellers ikke fordi Blicher følte sig tiltrukket af netop disse omgivelser; hos ham, der holdt af de blomstrende midtjyske hedesletter, fremkaldte synet af Furs „høje, bratte banker, ikke bevoksede, men næsten overalt besprængte med ussel, unyttig dyngelyng på en stenskallet overskorpe,“ åbenbart nærmest ubehag. I dag ville man dog have ønsket, at disse store bakkedrag, der udgør Furs nordlige del, havde haft lyngen i behold, „deres mørke lød“, sådan som Blicher så dem. Men øens hedestrøg er forlængst pløjet op, og agre fylder nu dalslugterne, mens små fyrreplantager ligger klattet ud over kuller og åse. Hylden derimod – øens karakteristiske træ – vokser nu som før overalt.

Bakkerne krones af Lille Jenshøj (76 m), og Smediehøje hver med sin vide udsigt. Omkring sig til alle sider har man Limfjorden, hvor land og vand er slynget sådan mellem

Molérklint på det nordlige Fur

hinanden, at det endog for stedkendte kan være svært at holde styr på. Selv står man midt på Furs øst-vestgående bakkedrag, der fortsætter ovre på det nordlige Mors og kulminerer i Salger Høj og Hanklit, og mod syd skråner jævnt mod det dybe sund mellem Fur og Salling. Øen er her „et fladt, kun lidt over fjorden ophøjet land, påfaldende frugtbart og langt tidligere påfærde end det nærligefor liggende Salling“, skriver Blicher. Bakkerne i nord og lavlandet i syd, sjældent ser man indenfor så få kvadratkilometer så store landskabelige modsætninger.

I gamle dage mente kloge hoveder, at Fur var af vulkansk oprindelse, og øens mærkelige sten- og jordarter blev anset for at være „som et stykke af en anden verden“; for furboen selv var bakkelandet og stenene fyldt med uhygge og mystik. Særlig med Rødstenen har sagnene haft travlt; efter solnedgang skulle ingen komme den for nær, thi da drev trolde og bjergfolk deres spil.

Langsted Huller

Rødstenen ligger i en af de dalslugter, der fra udsigterne falder ned mod nordstranden, og hvoraf den kendteste er den meget dybe Langsted Huller. Stenen er en afrundet blok på henved 40 m i omkreds og står af grus, der af jernforbindelser er kittet sammen til en fast stenmasse. Rødsten er blevet anvendt som bygningssten på Fur, blandt andet i kirken.

Langs nordstranden rejser sig de hvidgule af mørkegrå askebånd lagdelte molérklinter, der snart står stejlt ud mod fjorden, snart skrider ud over fede lerlag for langsomt at bortskylles af bølger og strøm.

RINGKØBING AMT

☆ *Bøvling Fjord (Fjordshule)*

Hele den fladvandede *Nissum Fjord*, men især den nordlige del – *Bøvling Fjord* – med dens rørskove og omgivne enge er et værdifuldt raste- og yngleområde for et mangeartet fugleliv. Af *Bøvling Fjord* er 148 ha – den såkaldte *Fjordshule* fredet. Der er ikke offentlig adgang til det fredede område, men fra vejen, der går ned over tangen *Bøvling Klit* til *Thorsminde* og videre derfra langs *Fjandegrønne* mod *Ulfborg*, har man fortræffelige muligheder for på nært hold at iagttage fuglelivet og skue ud over de store vidder, hvor grænsen mellem land og vand kan være svær at stedfæste. Ikke langt fra vejen har brushanerne deres dansepladser, i det lave vand piler rødben om og i træktiden græsser nu og da store flokke af gæs nær vejen.

Et afvandingsprojekt, der ville have skadet dette rige fugleliv, er årsagen til, at fredningen af *Fjordshule* blev gennemført. Dette var dog ikke første gang, at afvanding af en del af *Nissum Fjord* har været på tale eller forsøgt. Det første forsøg blev gjort i 1844, men mislykkedes. I 1857 tog man på ny fat, og denne gang gjaldt udtørringen hele fjorden. Man byggede en sluse ved *Thorsminde*, men en stormflod ødelagde det igangsatte arbejde. Bedre gik det heller ikke, da man i 1871 forsøgte at tørlægge den sydlige vig af *Nissum Fjord* – *Felsted Kog*. Der blev anlagt diger, men det lykkedes aldrig at få kogen pumpet helt fri for vand. Man opgav så at vedligeholde digerne, vandet trængte ind over engene, og rørskovene begyndte at brede sig. I 1936 blev *Felsted Kog* udlagt som vildtreservat.

Der er som nævnt overalt ved *Nissum Fjord* gode livsbetingelser for fuglelivet. Vadefuglenes yngleområde er især den nordlige og vestlige del langs *Bøvling Klit*, hvor der findes talrige små klitsøer. Her ses klyden, rødben, stor kobber-

snepper, og hvor der er mest fugtigt og sumpet rylen, mens brushanen foretrækker de mere tørre engpartier. I klitterne og på de gamle diger yngler bl. a. de tre arter af præstekraver, mens man ude i de tætte rørskove møder den efterhånden sjældne rørdrum og de heller ikke almindelige rovfugle, rør- og hedehøgen. Foruden disse fugle yngler tillige talrige småfugle overalt ved fjorden.

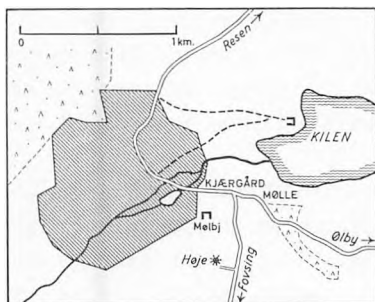
Også uden for yngletiden har Nisum Fjord sin betydning for fuglene. Forår og efterår har tusinder af trækfugle, som passerer Danmark på vej til og fra yngleområderne i nord, her en vigtig hvileplads med gode muligheder for at finde føde på engene og i det lave, plumrede brakvand. Særlig iøjnefaldende er de store gåseflokke, men også en mængde ænder raster eller overvintre her i selskab med svanerne.

Toftum Bjerge ved Oddesund

Fredning dels af det egentlige *Toftum Bjerg*, 4 ha, med offentlig adgang, dels af et skræntparti øst her for, 7 ha, uden offentlig adgang. Adgangsvej til Toftumbjerge fra Struer-Humlum-Lemvig landevej.

Fra landevejene både fra Lemvig og Thy ser man på lang afstand bakkerne med de stejle klinter, hvorfra der er udsigt over Limfjorden.

En kilometer vest for Toftum Bjerge ligger ved foden af de gamle fjordskrænter *Å Vandmølle*, som er ved at blive restaureret. Landevejen passerer forbi møllen.

Fugle ved Bøvling Fjord, Klyde

Vibe

Strandeng ved Bøvling Fjord

Stor Kobbersneppe

☆ *Arealer omkring Kjærgård Vandmølle*

Omkring den tidligere *Kjærgård Vandmølle* lige vest for fjorden *Kilen* ved Struer er et areal på ca. 100 ha fredet. – Ingen offentlig adgang; dog gives der efter indhentet tilladelse hos ejerne adgang for ekskursioner. Fra vejen Ølby–Kjærgård Vandmølle–Resen er der udsigt over det fredede område og den inderste del af *Kilen*, der med en 100 m bred bræmme land (ialt ca. 450 ha) er fuglereservat. Se iøvrigt kortet side 52.

Det storslåede terræn omkring *Kjærgård Vandmølle* med den fugtige dal og de græs- og lyngklædte bakkehæld afspejler en jævn udvikling, der kun i ringe grad er præget af de forandringer, som i vor tid brat har ændret det almindelige vestjyske landskab: Opdyrkning af heder, afvanding af enge og moser, anlæggelse af nåletræsplantager o. s. v.

Dalen udgør den øverste del af en tunneldal. Under sidste istid, da indlandsisen dækkede hele egnen, har smeltevand, der var lukket inde mellem isen og de bløde jordmasser nedenunder, strømmet fra det nuværende Limfjordsområde langs underkanten af isen opad til isranden, der lå længere ude mod sydvest. Herunder har smeltevandsstrømmen udformet både det dalstrøg, der i dag er vanddækket og udgør *Kilen* og dets fortsættelse mod sydvest oven for *Kjærgård Vandmølle*. Dale, der på denne måde er opstået under isen, de såkaldte tunneldale, kendetegnes ved deres meget brede og nogenlunde flade, u-formede bund, i modsætning til de snævre, i tværnit V-formede dale, som er dannet efter istidens ophør af smeltevand eller regnvand, der strømmede under åben himmel og derfor gradvis skar sig ned i terrænet. Den våde dalbund med de mange væld har en varieret og artsrig flora.

Umiddelbart øst for *Kjærgård Vandmølle*-fredningen ligger på gården *Mølbjerg's* mark 5 bronzealderhøje, der knytter sig til en oldtidsvej mellem Viborg og Vesterhavet. – Offentlig adgang til den ene af højene.

Jordfaldshul på Hjerl Hede

☆☆ *Flyndersø og dens omgivelser*

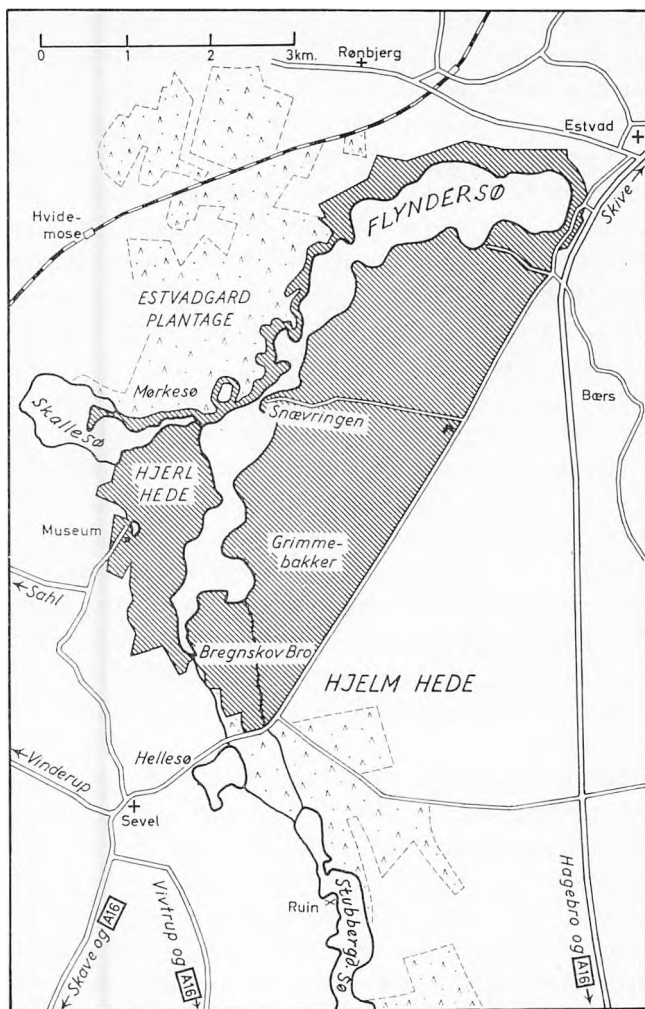
De store hedestrækninger og plantager – blandt andet *Hjerl Hede* – omkring den ejendommelige og smukke *Flyndersø* er fredet, ialt ca. 1200 ha. Se kortet side 58. – Offentligheden har adgang til at færdes til fods ad stier og veje. Udsigt over *Hjerl Hede* og *Flyndersø* har man blandt andet, når man fra frilandsmuseet fortsætter gennem plantagen ud til søen, endvidere fører fra Sevel–Estvad-vejen en sandet vej til *Snævringen*, der forbinder søens nordlige og sydlige del.

Det landskab, som ligger omkring *Flyndersø*, er dannet i slutningen af istiden. Den mægtige smeltevandsflod, der ved *Skelhøje* fossede ud gennem randen af indlandsisen og strømmede vestpå til Vesterhavet og senere til Limfjorden, da denne blev isfri, aflejrede de mængder af grus og sand, den havde ført med sig og dannede derved den vide flade, som kaldes *Karup Hedeslette* eller *Alheden*. *Hjelm Hede*, og de andre ved *Flyndersø* liggende hedestrækninger udgør en del

af denne slette. Men særegent for dette landskab er det, at rester af den is, som tidligere også havde dækket denne egn ikke var helt forsvundet, da smeltevandssandet blev aflejret. Mange steder blev store isblokke, der havde udgjort isloftet i smeltevandstuneller begravet af sandet og gruset. Når denne såkaldte dødis længe efter istidens ophør smeltede, sank sandoverfladen ned, og der dannedes jordfaldshuller, som de kaldes, cirkelrunde eller ovale fordybninger i terrænet af forskelligt omfang og dybde. Sådanne jordfaldshuller kendes også fra andre egne af Danmark, men intetsteds så talrige og velbevarede som her. Mange af jordfaldshullerne er helt tørre, andre har en fugtig bund, og atter andre er vandfyldte. Flyndersø med dens mange næs og odder, som deler søen op i flere bassiner, er dannet af en række sådanne jordfaldshuller, og dette gælder også egnens andre søer blandt andet *Stubbergård Sø*, *Hellesø* og *Mørkesø*.

Hedesletten er i hovedsagen en jævn flade, men rundt om findes der oldtidshøje, og især er der områder, hvor vinden, da sletten efter isens bortsmeltning endnu henlå uden plantevækst, har haft frit spil til at kunne blæse sandet bort eller hvirvle det op i flyvesandsklitter; et af disse indsande er *Grimmebakker*.

Landskabet omkring Flyndersø viser i det hele taget stærkt varierede terrænformer og lige så varierede jordbundstyper. Og med jordbundsforholdene sammenhænger vegetationen. Hovedparten af hedeområderne er her som sædvanlig bevokset med hedelyng, revling, tyttebær og melbærris, flere steder tillige med blåbær og mosebølle. Hele dette plantesamfund med hedelyngen som karakterplante er dominerende ikke blot på selve hedefloden, men også på siderne af jordfaldshullerne, hvis vegetation dog ændres med den tiltagende fugtighed fra hullernes overkant til deres bund. Visse steder er bunden således så fugtig, at den er opfyldt af sump omgivet af starenge, der højere oppe afløses af små porskrat med kæruld.

De stejle skrænter langs Flyndersø har en meget forskellig plantevækst alt efter deres beliggenhed i forhold til solen. På de sydvendte, meget tørre skræntpartier møder man græsagtige planter, der på de tørreste steder afløses af hjælme og marehalm. Disse sidstnævnte to arters forekomst her er iøvrigt

Snævringen ved Flyndersø

usædvanlig, idet de ellers normalt kun optræder i vore klitter. På søens nordvendte og derfor fugtige skråninger møder man en helt anden plantevækst. Her er navnlig blåbær fremtrædende. På den bugtede kyststrækning langs *Estvadgård Plantage* vokser en bræmme med løvtræer som eg, el, røn, birk eller tørstetræ.

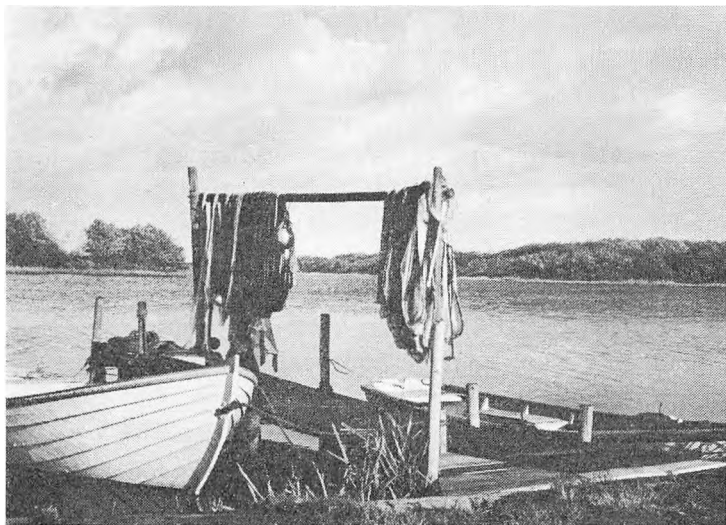
Søens bredder er som følge af, at bølgeslaget visse steder kan være ret kraftigt, en småstenet strand, som kun i ringe grad har plantevækst. Hvor der derimod er læ i vige og bugter, er der rørsumppe med dynd-padderokke og sø-kogleaks. Ganske usædvanligt forekommer her tillige blågrøn kogleaks, der ellers normalt kun findes langs vore kyster. I søen er vandpileurt og vandranunkel fremtrædende.

I 1870'erne fremkom der en plan om at udtørre Flyndersø for at vinde land til opdyrkning. Omkring søen blev der gravet en afvandingskanal med et dige, og gennem dens nordlige del blev vandet pumpet ud i Skive Å. Men fra kilder i søbunden vældede så store vandmasser frem, at planen måtte opgives. Sidenhen er kanalen groet til med star, lysesiv, padderokker, og her vokser også alle tre danske arter af slægten tusindblad.

Faunaen på hederne er præget af de samme dyr, som man kender fra andre store sø- og hedestrækninger: ræv, odder, grævling, hare, urfugl og i de senere år fasaner, som er blevet udsat på arealer nær heden. På søerne ser man blandt andet lappedykkere, måger, grågæs, gravænder og hejrer. I hederne er hugormen almindelig, og ved Flyndersø har man for et halvt århundrede siden et par gange fundet den her i landet meget sjældne glatsnog. I søerne findes blandt andet ål, gedder, brasen, helt, hork og aborrer, endvidere bør nævnes, at den sidste ulv, som blev skudt i Danmark – det skete i 1813 – holdt til i hedestrækningerne ved Flyndersø. Det samme gjorde før i tiden mange asociale omstrejfere, hvad enten det var landets egne børn – dem, man kaldte rakkere, kæltringer, skøjere og natmandsfolk, eller det var zigeunere, som under betegnelsen tatere levede de fredløses evigt omflakkende og urolige tilværelse.

Flyndersø er Jyllands fjerdelængste sø. Jeppe Aakjær har sagt, at „den milelange række af lyngbevoksede søbakker, som her skråner ned til Flyndersø, Stubbergårdsø og Hellesø, er noget af det herligste, et skønhedsbevæget sind kan dvæle i“. Og dog har hverken Flyndersø og dens omgivelser i ældre tid været videre kendt, men dette forhold er i løbet af de sidste par menneskealdre helt forandret.

I 1910 startedes et plantningsselskab, aktieselskabet Ludvig Schrøder, som erhvervede et område sydøst for Flyndersø mellem søen og Skive landevej, og samtidig købte den kendte forretningsmand H. P. Hjerl Hansen, der interesserede sig

Flyndersø-fiskerens både ved Snævringen

for hedeplantningssagen, nogle arealer, blandt andet den hedestrækning, *Jattrup Hede* med den lille *Vadsø*, der ligger ved den sydvestlige del af Flyndersø. En gammel gård i nærheden, *Vadsøgård*, blev indrettet til bolig for den plantør, som skulle lede plantningsarbejdet, og her opførtes tillige et hus for Hjerl Hansens familie. Hele det område, Hjerl Hansen hermed havde erhvervet, blev kaldt Hjerl Hedeplantage, senere Hjerl Hede.

Hjerl Hansens hensigt var at anlægge nåletræplantager, men ikke af den sædvanlige ensformige og kedsommelige type, plantningen skulle glide naturligt ind i landskabsbilledet. Men Hjerl Hansen blev efterhånden betænkelig ved at plante så meget, som han oprindelig havde påtænkt; kun halvdelen af hans plan blev udført, og en væsentlig del af landskabet fik lov at ligge uberørt.

Omkring *Vadsøgård* begyndte man i 1928 at genopføre kulturhistorisk interessante bygninger fra forskellige egne

af Danmark, og dette har efterhånden udviklet sig til fri-landsmuseet „den gamle landsby“.

Få år efter at opførelsen af „den gamle landsby“ var påbegyndt, overdrog Hjerl Hansen denne og hele hedeområdet til Hjerl-fonden, som han havde stiftet, og i 1934 blev hele området fredet på hans foranledning. 1940 overtog fonden også plantageselskabet Ludvig Schrøder, der indgik i fredningen, og i 1942 erhvervede fonden nogle arealer langs den sydligste ende af Flyndersø. Hele vest-, syd- og østsiden af søen, ialt ca. 1000 ha, var dermed samlet og fredet. I 1966 er fredningerne omkring Flyndersø endelig blevet afrundet ved, at søens nordlige bred og nogle ikke tidligere fredede enklaver på den østlige side – ialt ca. 200 ha – er blevet fredet.

☆ *Gindeskov Krat*

Gindeskov Krat, der omfatter ca. 40 ha, ligger ca. 1 km øst for landevejen Hagebro–Herning. – Offentligheden har adgang til færdsel ad de eksisterende veje og stier. Der er kun adgang til krattet sydfra ad bivejen mellem Over Felborg og Gindeskov.

Egekrat er ikke sjældne i hederne. På en flyvesandsstrækning, et såkaldt indsande, vokser Gindeskov Krat. Det, der særlig karakteriserer krattet, er de løvklædte højder med egepur og bævreasp med krogede, stærkt mos- og lavbevoksede grene.

Det højeste punkt hedder *Rosensand*, og herfra fører en sti gennem den tætteste del af krattet ned til en dalsænkning, hvorigennem Gindeskov Bæk snor sig. Her i læ kan egen nå en højde af godt en halv snes meter. Bundvegetationen er i de øverste, tørreste partier domineret af fåresvingel, men pletvis optræder tætte bevoksninger af blåbær og skovstjerne; på den lavere bund er hestegræs og majblomst de hyppigste planter.

Gindeskov Krat ved Gindeskov Bæk

Den blanding af hede, egekrat og engdrag, som under ét kaldes Gindeskov Krat, giver dyrelivet, især insekterne, en særlig karakter. Der findes adskillige sjældne sommerfugle, vor sjældneste sandspringer og andre løbebiller, og en hvepse-art, som ikke er fundet andre steder i Danmark. Gindeskov Krat er et typisk eksempel på de spredte rester, der endnu er tilbage af den gamle skov, som lyngen ellers erobrede.

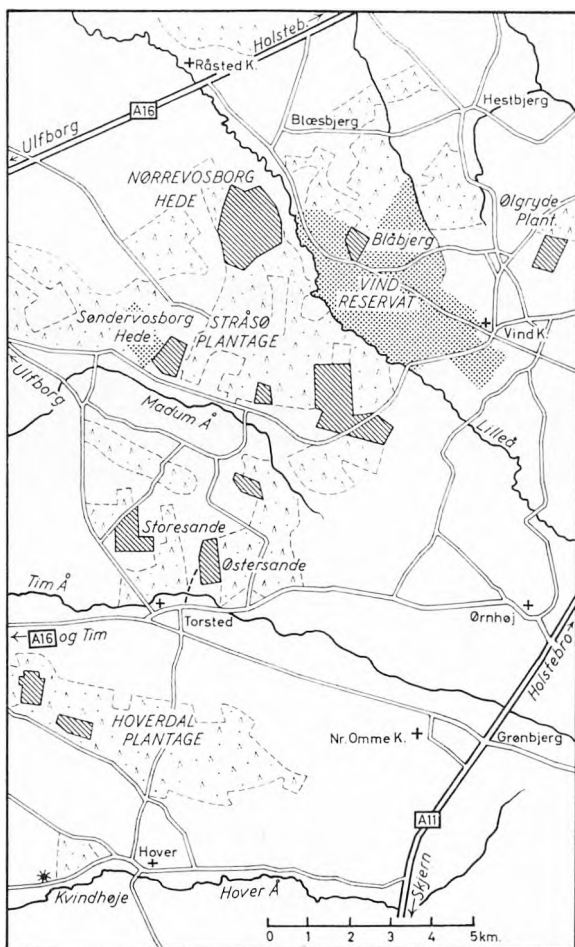

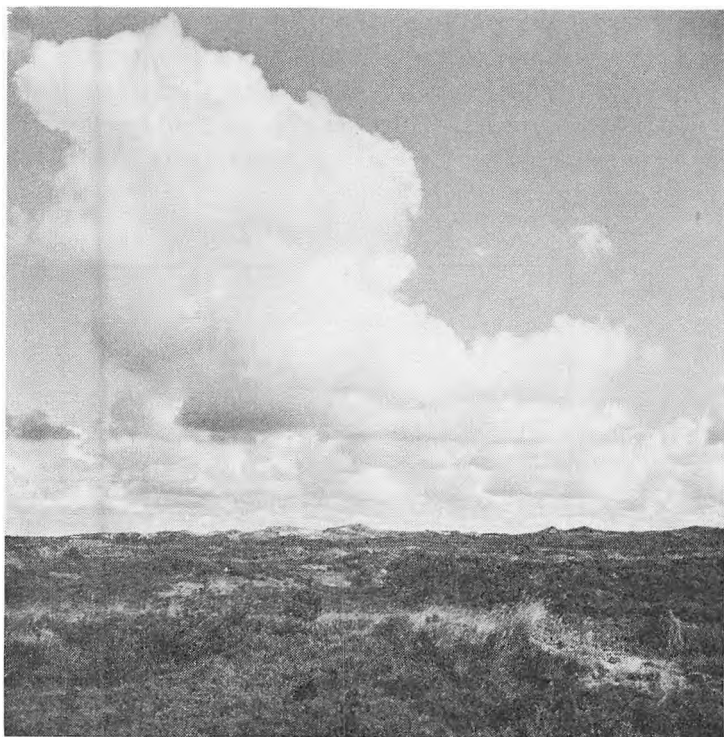
Enebærbuske i Hoverdal Plantage

☆ *Hedearealer på Nørrevosborg Hede, i Stråsø, Hoverdal og Ølgryde Plantager*

Jylland er det land i Nordeuropa, der er rigest på flyvesand; ikke blot langs Vestkysten, men også mange steder i halvøens indre er sandet føjet sammen i høje klitter, de såkaldte indsande. Måske er det oldtidsbøndernes rydning af skovene, der har været årsag til, at vinden kunne komme til, så sandjorden begyndte at fyge. Først når sandkornene nåede steder med læ, blev de standset, og her ofte langt inde i landet dannede de kuperede klitterræner. Men mange indsandes oprindelse går sikkert helt tilbage til slutningen af istiden. Da smeltevandsmængden tog af, blev det aflejrede flodsand såvel som „bakkeørnes“ morænesand udsat for vinden og begyndte at fyge. I vore dage er de fleste af disse gamle flyvesandsområder dæmpet ved anlæg af plantager som f. eks. *Stråsø* og *Hoverdal Plantager* øst for Ulfborg. I disse statsejede plantager er et antal arealer (ialt ca. 600 ha), der endnu henligger i delvis hede, fredet. På kortet side 65 er arealernes beliggenhed vist, men på grund af megen opvækst af selvsået fyr kan flere af dem efterhånden være

vanskelige at skelne fra de omkringliggende plantager, mens andre har bevaret deres karakter af hede takket være, at skovvæsenet lader får afgræsse dem, så fyrren og andet „ugræs“ holdes nede. – Offentlig adgang; flere veje fører til og forbi arealerne, og fra disse veje åbner sig udsigter blandt andet over den smukke *Lilleådal*.

Torsted Sande

Inden for området ligger tillige de to urfuglereservater: *Søndervosborg Hede* (118 ha) og det godt 1000 ha store *Vind-reservat*. Færdsel uden for de offentlige veje er ikke tilladt i reservaterne.

☆ *Torsted Sande (Storesande) og Østersande*
Torsted Sande eller *Storesande* er formentlig det mest imponerende af de ikke tilplantede indsande i Jylland. Det fredede område (ca. 60 ha) med talrige store klitter ligger et par kilometer nord for Torsted og vest for vejen fra denne landsby til Ulfborg. – Offentlig adgang fra vejen, der danner områdets nordgrænse, se kortet side 65.

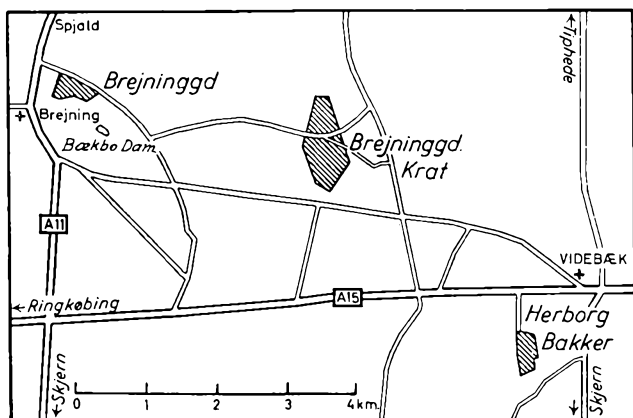
Nord for Torsted ligger endnu et fredet indsande, *Østersande* (ca. 50 ha), hvortil der ligeledes er offentlig adgang. Ved præstegården i Torsted fører en vej til fredningen, der iøvrigt ses fra vejen Torted-Ørnghøj. Se kortet side 65.

Nørresø (Åbjerg Sø) og dens omgivelser

Fredning af *Nørresø* og dens nærmeste omgivelser i en afstand af indtil 50 m fra søen. – Ingen offentlig adgang. Fra vejen Vedersø Kirke–Vedersø Klit er udsigt over søen med dens lave, rørbevoksede bredder.

Kvindhøje

Areal, 3 ha, med 8 høje fra stenalderen beliggende på nord-siden af *Hover Ådalen* og umiddelbart vest for *Hjelm Plantage*. Højgruppen kan ses fra vejen He–Hover Kirke. – Ingen offentlig adgang uden ejerens tilladelse. Se kortet side 65.

Bregninggård Park og Bækbo Dam

Fredningen omfatter parken og voldgravene omkring *Bregninggård* samt mølledammen vest for parken. Endvidere er den sydøst for gården liggende *Bækbo Dam* fredet, ialt 13 ha. – Offentlig adgang, se kortet ovenfor.

Parken og gravene omgiver den fredede Bregninggård, der er opført ca. 1580. Af bygningens oprindelig 4 fløje er nu kun de to tilbage. Disse er smykket med et omkringløbende bånd af terrakottaplader med renaissanceornamenter, som er af stor skønhed. Bregninggård er nu efterskole.

Bregninggårds Krat

Fredning af en lille løvskov – ca. 50 ha – i den ellers løvskovsfattige egn omkring Videbæk. *Bregninggårds Krat* består mest af forblæste ege og bøge med en tæt underskov af kaprifolie. Krattet ligger midtvejs mellem Videbæk og Bregninggård. – Offentlig adgang; flere veje fører til og igennem krattet, se iøvrigt kortet side 67.

Krattet ligger på en lav bank, der er gennemskåret af to øst-vestgående dale. På skråningerne opnår træerne, der overvejende består af stilkeg, en højde af omkring 8 m, og har velformede stammer, mens de ellers over størstedelen af krattet er lave og krogede, til dels buskformede, og danner et næsten uigennemtrængeligt vildnis.

☆☆ *Tiphede*

Stort hedeareal – ca. 300 ha – der omgiver de højtliggende *Trehøje*. Vejene fra henholdsvis Ørnhøj og Abildå til Timring fører ind over den fredede *Tiphede* og forbi *Trehøje*. – Offentlig adgang ad de eksisterende veje. Nogle kilometer nord for *Trehøje* ligger omkring *Tihøje* et ca. 800 ha stort urfuglereservat. – Offentlig adgang ad stien til den nordligste del af *Tihøjene*. Se kortet side 70.

Det jyske landskab kan deles i to hovedtyper: det øst-nordjyske og det vestjyske. Denne forskel i landskabskarakteren skyldes, at indlandsisen under den sidste istid ikke dækkede hele Jylland, men kun nåede frem til en linie, der gik op gennem Midtjylland til omkring Viborg og derfra bøjede skarpt mod vest til omkring Bovbjerg. På denne front lå den vældige bræ i årtusinder, og smeltevandet fra isens

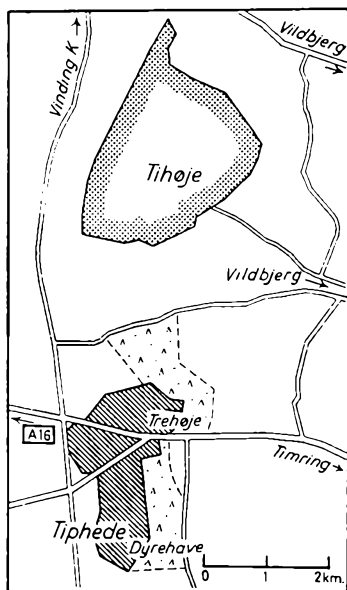

Bækbo Dam ved Bregninggård

overflade samledes i strømme, som i tunneler under isen søgte vestpå ud til isranden. Fra gletsjerporte langs isranden skyllede vandmasserne ud over det åbne land, der var forment under en foregående istid omkring 300.000 år tidligere. Vandet søgte frem over de lavere områder mellem dette „gamle“ lands bakkepartier, og af de medførte sand- og grusmasser dannedes vidtstrakte, kalkfattige og derfor ufrugtbare sletter. Det gamle lands højere partier, der kom til at ligge som øer – de såkaldte bakkeøer – mellem sletterne udgør de ældste dele af Jyllands overflade. Deres rolige og ligesom udglattede former skyldes det arktiske klima, der herskede i den lange periode isen dækkede det østlige Dan-

mark; om sommeren tæde de øverste lag af de vandfyldte, bundfrosne jordmasser og flød ud som vælling – den såkaldte jordflydning. I sit berømte værk fra 1867 „Geografiske Billeder fra Heden“ beskrev E. Dalgas som den første denne deling af hederne efter terræn- og jordbundsforhold i flader og bakkeøer.

I området mellem Vesterhavet, Holstebro, Skjern og Herning ligger den største af de vestjyske „bakkeøer“ kaldet „Skovbjerg Bakkeø“ med Tihøje (111 m) som det højeste punkt og Trehøje (103 m) som det næsthøjeste. Trehøje, som ligger i bakkeøens centrale del, udgør et led i en række af bakker, der mod nord fortsætter i Tihøje og derfra mod vest i *Præstbjerg*, og som er udformet langs den betydeligste israndslinie i næstsidste istid. Fra Trehøje er der en for Vestjylland meget vid udsigt; herfra ser man over Herning helt til Hørbylunde Bakker i øst, over Ringkøbing Fjord til Holmsland Klit i vest, over Skjern Ådalen til „Varde Bakkeø“

i syd og til egnen på den anden side af Holstebro i nord. I helt klar vejr omfatter denne udsigt horisonten rundt et landområde på mere end 4000 kvadratkilometer, hvad der for danske forhold er enestående. Men desuden har man fra Trehøje et udmærket overblik over, hvorledes en bakkeø er blevet til og er formet. Dette gamle vestjyske bakkelands egenart fremtræder her tydeligt. Med sine rolige og stortegnede linier er det helt forskelligt fra de langt yngre og mere urolige nord- og østjyske landskaber.

Mens de topografiske forhold fortæller om denne egns geologiske historie, røber andre træk ved terrænet i Trehøjes omgivelser, hvorledes udviklingen videre har formet sig. Ved Skovbakken syd for Trehøje findes således et smukt egekrat kaldet „Dyrehaven“. Dette krat, der har en skovagtig karakter, vokser omkring en slugt og er en rest af de skove, som efter istiden gennem årtusinder dækkede Jylland. Men også lyngen, der i jernalderen fik overtaget, ses i Trehøjes nærmeste omgivelser. Ikke blot er gravhøjene, der kupler bakketoppen, og som vidner om en oldtidsbebyggelse i denne egn, bevokset med lyng, heden breder sig desuden over det omkringliggende terræn. Fra Trehøje kan man endvidere se ud over dalene, hvor den middelalderlige bebyggelse fandtes, og endelig er den nyere tids vide mark- og agerområder i egnens mindre kuperede dele, blandt andet ved stationsbyen Vildbjerg, udtryk for de sidste menneskealdres opdyrkning af heden. Som allersidste led i egnens udvikling ses endelig et eksempel på nyanlagt plantage, *Timring Plantage*.

Herborg Bakker

Det højeste og lyngklædte parti af de ellers nu træbevoksede *Herborg Bakker* sydvest for Videbæk er fredet, ialt 5 ha. – Offentlig adgang. En markvej fører fra hovedvej 15 ca. 1 km vest for Videbæk (overfor svømmebassinet) til det fredede bakkeparti, hvorfra der er en fin udsigt. Herborg Bakker ses fra landevejen Videbæk–Skjern. Kort side 67.

Øster Lem Hede

Den ca. 90 ha store *Øster Lem Hede* med talrige spor af oldtidsagre ligger mellem landsbyerne Sønder og Øster Lem og *Løvstrup Plantage*. – Offentlig adgang, se kortet side 73.

Oldtidsagrene har oprindelig strakt sig langt uden for den nuværende hede, men er blevet udslettet af senere opdyrkning. Den nordlige del af *Øster Lem Hede* er flad, men i den sydlige del, kaldet *Kælderbakken*, er terrænet mere kuperet og søndereskåret af regnvandsslugter. Her er agervoldene særlig kraftige og viser sig som terrassekanter, idet der ved dyrkningen er sket materialetransport ned ad skråningerne standsende ved agerrandene. I det nordvestlige hjørne af heden ligger en ringvold, kaldet „Kalgårdshyv“. Volden er yngre end oldtidsdyrkningens begyndelse. Endvidere er udgravet tre hustomter, der alle stammer fra førromersk jernalder.

Hedeareal ved vejen fra Dejbjerg til Langtind

Hedearealet, 7 ha, er blevet fredet af hensyn til udsigten mod syd fra vejen Dejbjerg–Langtind. Fra de to oldtidshøje, som ligger på arealet, er især en vid udsigt mod syd over Møllebækdalen og Dejbjerg Plantage; mod nord ser man over til den fredede *Øster Lem Hede*. Kort på modstående side.

Troldbakken

Lyngklædt bakkehæld – 5 ha – med oldtidsagre. Troldbakken ligger i den østlige udkant af *Dejbjerg Plantage*, som ager-systemet engang har strakt sig videre ind i, mens man stadig i syd og øst har dyrkningens naturlige grænse, idet den standses af det sumpede terræn ved bakkens fod. – Offentlig adgang fra vejen Dejbjerg–Leding–Skjern, hvorfra agrene ses meget tydeligt som terrasser på bakkehældet. Se kortet på modstående side.

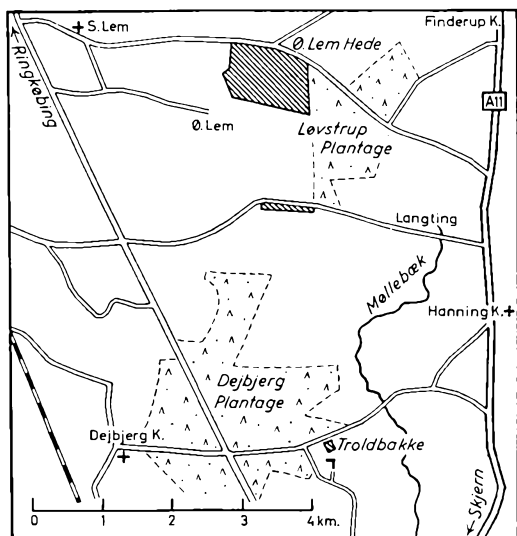
☆ *Areal omkring Nørre Lyngvig Fyr*

På Holmsland Klit ligger omkring *Nørre Lyngvig Fyr* et fredet areal (162 ha). – Offentlig adgang; vejen til fyret fører gennem området.

Fra fyrbakken er en fortrinlig udsigt over en del af den ejendommelige, 35 km lange tange, Holmsland Klit, der afspærrer Ringkøbing Fjord. Ude langs Vesterhavet strækker sig et bælte af høje klitter, og her ligger fyret, men mange steder er klitterne vandret længere ind på tangen, ja, nogle er endog vandret tværs over den helt ud til engene langs fjorden, hvor de løfter sig som hvide sandbjerge over den grønne engflade. Se iøvrigt omtalen af Holmsland Klits historie i afsnittet om Tipperne.

Tipperne og Klægbanken

Tipperne i Ringkøbing Fjord er måske landets mest kendte fuglereservat. Tipperhalvøens nordlige del – Tipperne – (ca. 400 ha) blev efter reservatlovens vedtagelse i 1936 gjort

Klitter omkring Nørre Lyngvig Fyr

til videnskabeligt reservat sammen med øen *Klægbanken* (ca. 60 ha). Reservatet omfatter også de tilstødende vandområder indenfor 1 km samt en del holme i *Nymindestrømmen*. – Offentligheden har adgang til Tipperne – men normalt ikke til Klægbanken eller holmene – i juni og juli mod entré og henvendelse til opsynet senest dagen før.

Det er et typisk træk i Vestjyllands natur, at kyst- og indland ligesom ikke hænger rigtigt sammen, at en fast forbindelse mellem kystens klitrække og landet bagved mangler. Langs hele kysten fra Thyborøn til Blåvands Huk er det kun på korte strækninger, at der er egentlig forbindelse med baglandet, resten er isoleret af lavvandede fjorde og søer med udbredte rørskove som Nissum Fjord, Stadil Fjord, Husby

Sø, Ringkøbing Fjord og den nu næsten helt afvandede Filsø. Denne stadige vekslen mellem land og vand, der skaber et meget indviklet landskabsbillede, skyldes, at Jyllands vestkyst oprindelig har bestået af talrige øer, som en af bølger og strøm forårsaget sandvandring og sandaflejring først efterhånden har forbundet, dels indbyrdes, dels med fastlandet. Den nu „lige“ Vestkyst uden bugter og fremspring – en udligningskyst – er således skabt af havet, der det ene sted har bortskåret land og det andet sted opbygget land.

Med sine ca. 300 kvadratkilometer er *Ringkøbing Fjord* det største af disse vestjyske vande, og så hurtigt skiftende har denne fjords skæbne været i nyere tid, at den er af særlig interesse.

Ved midten af 1600-årene havde fjorden, som det ældste kort viser, et bredt udløb i havet, indrammet af to klitklædte landtanger; den nordlige hed *Sønderklit*, den sydlige *Tippe-land* eller *Tipperland*. Navnet kommer sikkert af tip, som betyder en bevoksning af græstuer. Gennem åbningen mellem de to tanger, Gabet eller *Nymindegab*, kunne Skjernå lade sine vandmasser passere, og her strømmede ved flod det salte vesterhavsvand ind; derved fik fjorden en ret stor saltholdighed, og dette satte sit præg på dens plante- og dyreliv. Dengang var det saltvandsfisk, som levede i fjorden, og der var østersbanker, hvor man endnu til slutningen af 1700-årene skrabede østers.

Men allerede da var den sandbarre, der lå lidt indenfor Gabet, begyndt at vokse og hæmme fjordvandets udstrømning. Efterhånden medførte dette, at der uden for Gabet dannede sig små revler, som stadig voksede, indtil de en skønne dag smeltede sammen med den nordlige tange, *Sønderklit*. Derved blev strømmen fra Gabet tvunget over mod den nordvestlige del af den søndre tange, *Tipperland*, og begyndte at skære stykker af den. Ved midten af 1800-årene var resultatet blevet, at *Sønderklit* – den, man nu kalder *Holmsland Klit* – var vokset langt mod syd og uden om

Tipperland. Samtidig var Gabet blevet forskudt mere og mere sydpå, og fra at være et bredt udløb i øst-vestlig retning var det ændret til en lang og smal strøm i retning nord-syd – Nymindestrømmen kaldes den – og den frie forbindelse med havet blev tilsidst afbrudt.

For fjorden betød denne udvikling en stærk afdæmpning af tidevandet og en gradvis overgang fra saltvand til brakvand. Selvom man i slutningen af 1800-årene lukkede det hidtidige gab, det såkaldet *Gammelgab*, og gravede et nyt lidt længere nordpå, betød det ikke nogen væsentlig ændring i fjordvandets sammensætning og heller ikke i det brakvandsplante- og dyreliv, som lidt efter lidt havde afløst de tidligere saltvandsorganismer.

Omkring år 1900 havde Gabet endt sin halvtredie hundrede års vandring mod syd, men hos fiskerne i den nordlige del af fjorden var der utilfredshed med, at udløbet lå så langt sydpå, og at det ofte var tilsandet og vanskeligt passabelt. Derfor besluttede man sig til at grave et nyt udløb længere nordpå i Holmsland Klit ved *Hvide Sande*. Men man havde grundigt undervurderet havets kræfter. Allerede året efter dets åbning i 1910 blev det nye udløb under en stormflod udvidet med mere end et par hundrede meter; det salte vand strømmede ind i fjorden og fremkaldte katastrofale oversvømmelser. I det følgende år tog man fat på store bundsikringsarbejder og bygning af moler langs udløbets sider. Men en novembernat i 1913 gik havet påny til angreb og ødelagde hele anlægget, så udløbet måtte lukkes og midlertidig erstattes af et nyt lidt nord for Nymindegab ud for den vig, der hedder *Gødelen*.

I perioden 1910–15, da havet havde fri adgang til fjorden ved Hvide Sande, blev den tidligere brakvandsflora og -fauna afløst af saltvandsdyr og -planter, altså en tilbagevenden til forholdene, som de var i 1600- og 1700-årene. Men efter at udløbet ved Gødelen var åbnet 1915, blev det atter brakvandsorganismernes tur. Da man i 1931 genåbnede udløbet

Holmsland Klit

ved Hvide Sande, dennegang dog med et stort sluseanlæg, som kunne regulere tilførslen af havvand til fjorden, blev naturforholdene imidlertid ændret for femte gang. Saltholdigheden steg, omend ikke så stærkt som i den gamle saltvandsperiode. Der har således i Ringkøbing Fjord været en bestandig og ofte voldsom vekslen mellem de forskellige tiders dyre- og planteliv, og fjorden er dermed et fortræffeligt studieområde for organismernes evne til at tilpasse sig skiftende kår.

En følge af, at Gabet i 1600-årene gav sig til at vandre mod syd, havde været, at en del af klitterne på Tipperland blev undergravet af det udstrømmende vand og styrtede sammen. Herved blev Tipperland forvandlet til en jævn og fast sandflade, og der fulgte en sandflugt, som efterhånden ødelagde adskillige gårde og agre. Senere gjorde sandflugten sig også gældende langs fjordens østside, hvor den marsk, der

var dannet i saltvandsperioden, blev dækket af sand. Først i sidste halvdel af 1700-årene tog man fat på at bekæmpe sandflugten, og omkring 1800 havde man fået magt over den.

Flyvesandet havde en væsentlig andel i opbygningen af *Tipperne* eller Tipperhalvøen, der foruden af det gamle Tipperland består af de sandstrækninger, som under sandflugten i 1700-årene opstod i fjordens sydlige del, og som mod vest grænsede op til Nymindestrømmen. Da sandflugten var standset og vandstanden i fjorden under Gabets vandring sydpå steg, blev sandfladerne ofte overskyttet af vand, og der afsattes lidt efter lidt lag af det fede dynd, som kaldes klæg. Følgen blev, at Tipperhalvøen blev græsklædt, først pletvis, senere med et sammenhængende græstæppe, hvor engplanter kunne trives. Man havde fået frugtbare enge, som kunne give gode afgrøder. Også i brakvandsperioderne afsattes klæg, og engdannelsen fortsatte, men vegetationen havde en anden karakter; man kaldte disse enge „opgrøder“, og tagrørene var her dominerende.

I tidens løb er Tipperhalvøen stadig vokset og omfatter nu omkring 30 kvadratkilometer. Nogle klitter findes i enene, dels den i sydvest liggende samling, som kaldes Bjålum, dels enkeltvis liggende som *Lille Mjøl* og *Store Mjøl* – Mjøl er det samme ord som mile, en sandbanke. Store Mjøl er den højeste af dem alle, og fra den er der en storslået udsigt over hele halvøen, over fjorden og over Holmsland Klit til Nørre Lyngvig fyr og Hvide Sande.

Et af de midler, man havde brugt mod sandflugten, var at bygge diger af stave, tang og lyng omkring Tipperhalvøen; værn kaldtes disse diger, og deraf kommer betegnelsen Værnenge for den sydlige del af halvøen. Det meste af halvøen er bevokset med en lille sivart, harrilgræs, der er samlet i tuer og giver en fast elastisk bund. Værnengene er gennemkrydset af langstrakte og stærkt forgrenede vandsamlinger, rester af vige; de kaldes loer og har en dyndet eller leret bund. På Værnengene må enhver færdes, men nord for det

pigtrådshegn, som på tværs af halvøen adskiller Værnengene og reservatet, er der kun adgang efter særlig tilladelse.

På Tipperhalvøen spillede høbjærgning tidligere en stor rolle. Juli måned var høslættens tid, hvor der stod stak ved stak af det duftende hø, og når det var tjenligt til at køres hjem, drog læssene ad de lange veje, som ofte blot var dybe hjulspor, der nu og da gik gennem loernes blanke vand. Langt inde i landet lå på vejene strå, som var drysset af læssene, når de skrumplede frem gennem heden til de gårde, der havde part i engene og dermed ret til at bjærge høet. Tidligere blev også en del hø færget fra den nu tilsandede havn på nordspidsen af Tipperne og rundt til gårdene langs fjorden. Der foregår stadig en del høslæt, og halvøen er inddeelt i ganske smalle lodder, som hvert år formelt bliver bortauktioneret. Når høhøsten er til ende, bliver kreaturer og får drevet ud på engene til græsning.

Det er fuglelivet, der har gjort Tipperne kendt, særlig på grund af de store skarer af trækfugle, der benytter Tipperne som rastepads. Det drejer sig om mægtige flokke af nordiske og arktiske fugle, krikænder, pibeænder, spidsænder, kortnæbbede gæs, blisgæs og bramgæs, pibesvaner, spover, islandske ryler og mange flere. Men Tipperne er tillige tilholdssted for mange ynglende fugle; blandt de mest karakteristiske er klyden; den har sin rede på holmene i loerne og ude ved stranden. En anden er kobbersneppen. Også den grå rødben er karakteristisk for Tipperne; desuden yngler edderfugle, gråænder og skeænder, knortegæs og grågæs, ryler, viber, bekkasiner, strandkader og brushøns. Om sommeren kan himlen over Tipperne sine steder være næsten hvid af måger og tern.

På Tipperne er der for en halv snes år siden bygget et laboratorium med et udsigtstårn, hvor der er foretaget mange studier over fuglenes afhængighed af vejrliget, af de enkelte arters levevis og indbyrdes forhold o. s. v. Desuden gøres der af ornitologer et stort arbejde med optælling af ynglefugle

og deres reder. Selvom antallet skifter en del efter vandstand og fugtighed, er det fastslået, at fredningen har bevirket en betydelig forøgelse for de fleste arter. Man har også i perioder søgt at tælle trækfuglene – et år skal tallet alene af ænder have været omkring 50.000 – og desuden foretager man ringmærkninger for at efterspore trækvejene. Til Tippereservatet regnes også de småøer, der ligger rundt om halvøen: Tippepolde, Fuglepold, Adampold, Anholt og flere andre. Ikke mindst Anholt er et eldorado for måger og terner, hvis reder ligger tæt over store dele af øen.

I reservatet indgår som nævnt tillige Klægbanken, en langstrakt ø i den østlige del af fjorden. Klægbanken er næsten én stor rørskov, og her findes ligeledes store kolonier af måger og terner. Også på de fredede holme i Nymindestrømmen findes mange rugende fugle.

Rådensig Dam

Sump- og moseareal, ca. 15 ha, beliggende et par kilometer nordøst for Tarm i det flade land, *Stoustrup Hede*, syd for Skjern Å. Fra vejen Tarm–Hoven–Sr. Omme fører en markvej ud til den fredede mose, hvortil der dog ikke er offentlig adgang.

Rådensig Dam er fredet, fordi der her findes et samfund af moseplanter, grupperende sig omkring grenstar, der må opfattes som en relik, en rest af en langt større udbredelse i tidligere klimaperioder.

Hedeareal og egekrat (Brosbøl Krat) ved Hovedvej 11
Hedeareal – et par hektar – med gamle hjulspor – formentlig rester af en oldtidsvej – beliggende umiddelbart vest for hovedvej 11 ved 37 km-stenen syd for Tarm. Arealet ses fra vejen, offentlig adgang.

Overfor ovennævnte hedeareal, øst for hovedvejen, er langs *Tarm Møllebæk* egekrattet *Brosbøl Krat* (3 ha), fredet. – Offentlig adgang.

Borris Hede

Borris Hede, der ligger mellem Skjern Å og Omme Å, blev erhvervet af staten 1902 med fredning for øje. Området, ca. 1875 ha, er fredet af Bølling herredsret 1908, men henhører under Københavns universitet og forsvarsministeriet som militært øvelsesterræn. For at skaffe et større øvelsesområde er statens hede i 1952 blevet udvidet til ca. 5500 ha, ved køb af blandt andet Gravl og Hældgårde, der ligger syd for det oprindelige område og Omme Å. – Der er ingen offentlig adgang til Borris Hede, men eventuelle besøgende kan, når der ikke er skydning, få udstedt passerseddel hos lejrkommandanten eller opsynsmanden.

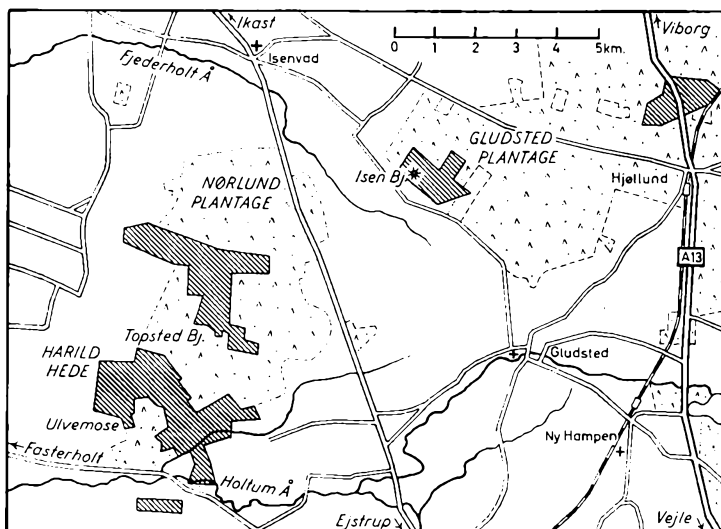
Ved statens erhvervelse af Borris Hede har der ligefrem været tale om en slags samarbejde mellem militære og naturfredningsinteresser, idet den store botaniker Eug. Warming på baggrund af den intense hedeopdyrkning fik gennemført, at staten i 1902 købte en del af Borris Hede for at sikre, at denne landskabstypes dyre- og planteliv i hvert fald ét sted ville blive bevaret. Skønt prisen dengang kun beløb sig til 10 kr. pr. tønde land, var det dog en forudsætning for at få bevilget de nødvendige midler til købet, at heden samtidig skulle kunne benyttes som øvelsesterræn for fodfolk og rytteri. Forsvarsministeriet og Københavns universitet fik derfor i fællesskab brugsretten til området, omend med en slags uskrevet lov om, at militæret skulle skåne faunaen og floraen så meget som muligt.

Man skulle tro, at militærets brug af arealerne ikke imødekøber de oprindelige ønsker om at bevare og beskytte hedens fauna og flora, men dette synes ikke at være tilfældet. Navnlig knytter der sig ornitologiske interesser til heden, ligesom der er en stor vildtbestand.

Borris Hede danner én stor næsten jævn flade og virker følgelig næppe på de fleste mennesker så landskabelig tiltrækkende som de mere kuperede hedestrøg med deres indsande længere nord- og østpå i Jylland.

☆ *Harild Hede samt arealer i Nørlund og Gludsted Plantager*

På „bakkeøen“ mellem fladerne omkring *Fjederholt Å* i nord og *Holtum Å* i syd ligger en række hedefredninger: *Harild Hede* (ca. 350 ha), areal i *Nørlund Plantage* (ca. 400 ha) samt to arealer i *Gludsted Plantage* i henholdsvis den vestlige del omkring *Isenbjerg* (ca. 140 ha) og i den østlige del omkring hovedvej 13 (ca. 90 ha). Langt den største del er typisk lynghede, og i lavninger og på indsande med deres klitter og grussletter vokser mange af de samme planter, som man blandt andet møder på *Randbøl Hede*, der også ligger umiddelbart vest for den jyske højderyg, men et halvt-hundrede kilometer længere sydpå. – Offentlig adgang, se kortet nedenfor.

RIBE AMT

☆ *Nymindestrømmen og dens omgivelser*

Sammen med den gamle del af *Nymindestrømmen* mellem *Gammelgab* og *Nymindegab* er Holmsland Klits sydligste del – *Gabsandet* – fredet tillige med en 300 m bred bræmme øst for det fredede vandareal. Fredningen omfatter ca. 400 ha landareal og ca. 100 ha vandareal. – Offentlig adgang til fods ad de eksisterende veje og stier. Se kortet side 86.

Da man i sin tid flyttede udløbet af Ringkøbing Fjord, det såkaldte *Gammelgab*, op til *Nymindegab*, afspærredes den sydlige del af *Nymindestrømmen* fra den øvrige del af dette farvand. Siden da har *Nymindestrømmen* henligget som en brakvandssø mellem Holmsland Klit i vest og et smalt eng- og kliterræn foran *Nyminde Plantage* i øst. De stadige ændringer i Ringkøbing Fjords afløbsforhold har ikke blot medført, at der er sket gennemgribende forandringer i selve fjordens dyre- og planteliv, også i de brakvandssøer som f. eks. *Nymindestrømmen*, der slutter sig til den, har ændringerne i naturforholdene betydet fremkomsten af nye racer og lokale varianter blandt vanddyrene.

☆☆ *Filsø (Fidde Sø) og dens omgivelser*

Ved en fredning er den nordøstligste del af den ellers nu helt tørlagte *Filsø*, den såkaldte *Fidde Sø*, bevaret med sine omgivelser. Ligeledes er det store ikke beplantede klit- og hedeområde med talrige gamle, parabelformede klitter, der vest for søen mellem *Henne Å* og *Kærgård Plantage* strækker sig helt ud til *Vesterhavet*, fredet. Disse to fredninger udgør tilsammen ca. 950 ha, hvoraf ca. 150 ha er vandareal. – Ingen offentlig adgang uden forud indhentet tilladelse hos naturfredningsrådet og ejerne, men søen og dens omgivelser ses udmærket fra *Kløvbakken*, der ligger nord for søen og

umiddelbart syd for vejen mellem Henne stationsby og Hennestrand. Endelig skal det nævnes, at den ca. 200 ha store *Lyngbo Hede*, der ligger nord for vejen til Hennestrand mellem havet og Blåbjerg Plantage er købt af staten med fredning for øje. Se kortet side 86.

Ved landsænkningen, som fulgte efter fastlandstiden, trængte havet i stenalderen ind til det sted, hvor Børsmose og Grærup nu ligger og dannede dør klinten langs vejen mellem de to landsbyer. Ved Grærup bøjede kystlinien mod øst, mod Gedbjerg, og man står således her over for stenalderens Blåvandshuk. Landet der ligger syd og vest herfor er følgelig dannet senere. På dette tidspunkt, hvor havet havde nået sin største udstrækning, var Filsø en bugt eller strandsø – ja, man kunne forsåvidt kalde den stenalderens Ho Bugt. Senere efterfulgtes landsænkningen af en landhævning og derved blev Filsø – Grærup Langsø-lavningen i bronzealderen omdannet til en stor ferskvandssø, der således en tid også dækkede den lave strækning, som forbinder de to søer i dag. Filsø omfattede da tillige den nordfor liggende *Rolf Sø*, ligesom dens vandspejl nåede helt ind til Jegum, Søvig og Kløvbakken, og den var dermed en af landets største indsøer.

I 1848 påbegyndtes det arbejde, der efterhånden helt skulle udlette den store sø, bortset fra dens nordøstlige del, Fidde Sø. Afvandingen blev gennemført ved gentagne uddybninger og udretninger af søens naturlige afløb, *HenneÅ*, og Henne Vandmølle, som hidtil havde opstemt søen, blev „vandløs“. Desuden blev der gravet kanaler og bygget fire pumpestationer. Men afvandingsarbejdet var vanskeligt og blev i flere perioder helt standset. Først i 1941 var den såkaldte Søndersø således tørlagt, og endnu en halv snes år forløb, førend man fik tømt Mellemsøen. Nu er ni tiendedel af den oprindelige sø tørlagt, kun Fidde Sø er tilbage. Ialt er omkring 1200 ha udmærket agerjord blevet fravristet søen, og her ligger nu aktieselskabet „Filsø“'s storlandbrug.

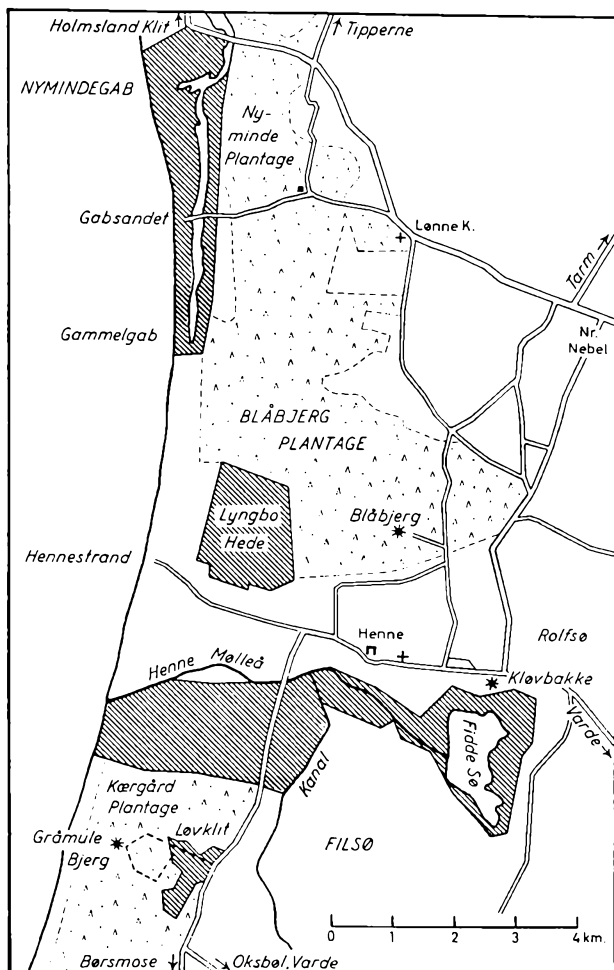
Filsø var kendt for sit rige fugleliv som for hele sin natur. Ikke uden grund har blandt andre Johannes Larsen tegnet og malet her. Det er forståeligt, at afvandingsarbejdet på denne baggrund måtte støde på voksende modstand, jo længere det skred frem. Efter langvarige forhandlinger med lodsejerne blev resultatet, at ca. 150 ha søareal – den førnævnte Fiddesø – undgik tørlægning og blev fredet sammen med de omliggende engstrækninger og det store hede- og klitområde, der ligger mellem Henne Å og Kærgård Plantage vest for søen og ud til Vesterhavet.

De beskedne rester af Filsø og de stærkt formindskede mose- og engarealer byder naturligvis ikke fuglelivet de samme kår som tidligere, da ikke mindre end ca. 25 arter af svømme- og vadefugle skal have ynglet på og ved den store sø. Men langt større betydning havde Filsø dog som rasteplass for trækfuglene og navnlig for ænder, gæs og svaner. I træktiden rørte der sig et vældigt liv, når disse fugle, som på deres rejse passerer Jyllands vestkyst, flokkevis slog sig ned på søfladen, der bag klitrækkerne lå i læ for vestenvinden.

Men selvom fuglelivet ikke mere er så mangfoldigt som før, knytter der sig dog en rig fuglefauna til Fidsø, der sammen med den ligeledes fredede *Grærup Langsø* er en vigtig rasteplass for trækfuglene.

Fra den 72 m høje Kløvbakke ved nordranden af den store flade og nærved vejen til Henne kan den fredede Fidsø og hele det tørlagte søområde overskues; om sommeren ser man herfra ud over milevide hvedemarker, hvor kun en snes høje siloer i en dobbeltrække rager op som storlandbrugets vartegn.

På Kløvbakkens vestside og nord for ovennævnte vej finder man et fredet hedeareal (3 ha) med gamle vejspor, tildels hulveje, der i en svag bue slynger sig ned af bakkeskråningen. Det er den gamle Hennegårde, Henne mølles og kirkebys vej nord om Filsø mod Varde, der her er bevaret på et stykke.

☆ Løvklitten i Kærsgård Plantage

Løvklitten eller løvklitterne i Kærsgård Plantage er, som navnet siger, virkelig løvklædte, idet klitterne er bevokset med egepur. Egepurret (ca. 40 ha), der er fredet, er et levn fra de tidligere egekrat, som fandtes langs Vestkysten

før sandflugten omkring år 1500 for alvor tog fat. De egepur-bevoksede klitter ligger vest for vejen Henne Kirke-Børsmose. – Offentlig adgang. Et sandet spor fører ind gennem klitterne til *Gråmule Bjerg*, hvorfra der er en vid udsigt. Se kortet på modstående side.

Ingen steder i Danmark er klitterne så høje som inden for dette område, der fra Blåbjerg Plantage i nord strækker sig mod syd mellem Vesterhavet og Filsø. Klitterne ligger ikke alene ude langs havet, men fortsætter langt ind i landet over bakkeøerne nord og syd for Filsø. Mens flyvesandsområdet gennem lange tider havde været indskrænket til den yderste kystzone, betød den mere intensive skovhugst i slutningen af middelalderen, at sandflugten efterhånden tog til, og klitterne kunne vandre ind i landet og ødelægge marker og skove. *Hennegård*, der har middelalderlige kældre og som er omgivet af grave, er et eksempel på tidligere velstand før sandflugten for alvor satte ind.

Dette store sandflugtshærgede områdes mest markante punkt er utvivlsomt *Blåbjerg*. „Bjerget“ kaldes Danmarks højeste klit, men er i virkeligheden en bakkeø-top dækket af flyvesand. I „Vestlig Profil af den cimbriske Halvø“ skriver Blicher, at Blåbjerg ligger omgivet af „det gule sandhav med dets ubevægelige bølger, der mod syden og norden strækker sig så langt øjet når“. I dag er „det gule sandhav“ blevet grønt; mange kvadratkilometer plantage dækker nu de tusinder af sandmiler og udgør et virkningsfuldt værn mod det vandrende sand; kun i vest rejser sig i horisonten de nøgne havklitter som en takket højderyg. Men fra Blåbjerg ser man også det gamle kulturland i øst, som sandet ikke nåede, og mod syd skimtes den tørlagte Filsø og heden, i hvis nordrand Henne Å skærer sin grønne rende. Sydligere dukker plantagerne op på ny, og her i Kærgård Plantage er det at Løvklitten gemmer sig.

☆ *Grærup Langsø og dens omgivelser*

Den fredede *Grærup Langsø* er en næringsfattig sø, en søtype, der tidligere var almindelig i Vest- og Midtjylland, men nu er sjælden at finde. Fredningen omfatter ca. 250 ha, hvoraf ca. 60 ha er sø. – Ingen offentlig adgang, men fra vejen og skrænten mellem Børsmose og Grærup ser man ud over den fredede hedesø.

Filsø og Grærup Langsø var i bronzealderen én stor sø. Siden da er vandstanden i Langsøen blevet mindre og mindre, og de store mosestrækninger, som nu omgiver den, blev dannet. I forrige århundrede sænkedes vandstanden yderligere ad kunstig vej således, at søen i dag kun udgør en beskeden del af den oprindelige sø. Ligesom Filsø er Grærup Langsø en vigtig rasteplass for trækfugle.

☆ *Boldebjerger*

Til den store Skalling-fredning knytter sig fredningen af klit- og hedeterrænet, *Boldebjerger*, der ligger midtvejs mellem Oksby og Blåvand og umiddelbart syd for vejen mellem disse to byer. Fra vejen ser man ud over det fredede område (245 ha), hvortil der er offentlig adgang undtagen til dyrkede arealer. Fra den højeste klit, *Pælebjerg*, der ligger ca. 800 m syd for ovennævnte vej, er der udsigt over Boldebjerger, Krogsande og Ho Plantage. Se kortet side 91.

Skallingen er som omtalt et ungt land dannet i historisk tid, mens Boldebjerger-klitterne er dannet væsentlig tidligere. Klitterne fremtræder som grå, meget løse klitter overvejende bevokset med forskellige laver. Et lignende markant klit-område som Boldebjerger – men ikke fredet – er *Jens Jessens Sande* sydvest for Ho. Ved en vinkelbygget stråttækt ejendom på Oksby-Ho-vejen fører et sandet spor ind i klitterne til deres højeste top. Herfra er der udsigt over Ho Bugt til den rødlige Marebæk Klint og til Skallingens „bagside“ – marsklandet ind mod bugten.

Vejen fra Ho til Skallingen

☆☆ *Skallingen*

Få steder i Danmark og kun i Jylland finder man et uberørt naturområde af så stort et omfang som Skallingen. Alle privatejede arealer på Skallingen, ialt ca. 1150 ha, der ligger mellem den sydvestlige klitbræmme og Ho Bugt-Havnegrøft, er fredet. Desuden ejer staten Skalling Ende og Nyland, ca. 740 ha, samt kyststrækningen og den væsentligste del af de høje klitter, ca. 400 ha. Endelig ejes 6 ha i Svenske Knolde af et interessentskab, og her er bygget en snes sommerhuse og jagthytter. – Offenligheden har adgang til at færdes på Skallingen ad de eksisterende stier. Motorkørsel må finde sted ad den betonvej, der fra Ho fører over halvøen til hyrdens hus i Svenske Knolde. Se kortet side 91.

Eventyrets land kaldte forfatteren Thomas Lange sin fortælling om sit barndomsland, egnen fra Blåvands Huk til *Grådyb*, sundet, der skiller halvøen Skallingen fra Fanø. Denne egn var dengang, ved midten af 1800-årene, et stykke typisk Vestkystnatur med en bred sandstrand, høje klitter og heder. Kun de små gårde og fiskerhuse i *Blåvand*,

Oksby og *Ho* vidnede sammen med kirken i *Ho* om menneskeliv på disse kanter. Nu er meget forandret. En stor del af heden, *Kallesmærsk Hede*, er blevet skydeterræn for militæret, og ved *Blåvand* er kommet fyr og senere radiostation, ligesom et omfattende sommerhusbyggeri nu præger landskabet. Men *Skallingens* store sandslette og de grønne marskenge ved *Ho Bugt* er forblevet urørt; hvad der har været foregået af udvikling og stadig foregår, er alene havets og blæstens værk.

Skallingen, hvis navn menes at være afledet af skalle, som betyder en bakke uden beplantning, er geologisk set et meget ungt land, dannet i historisk tid. Af sand opbyggede *Vesterhavet* uden for den oprindelige bugtede fastlandskyst efterhånden den store halvø, der fra *Blåvands Huk* voksede ud mod sydøst, indtil den standsedes af *Grådybs* dybe rende. Ligesom *Skallingen* er også *Fanø*, *Manø* og *Rømø* havskabt land.

Man plejer at regne *Skallingens* nordgrænse ved det gamle skel mellem *Ho Bugt* og *Oksby* sogne og videre østpå langs den såkaldte *Havnegrøft*. Med denne nordgrænse får *Skallingen* et areal på ca. 2300 ha og en længde på ca. 13 km.

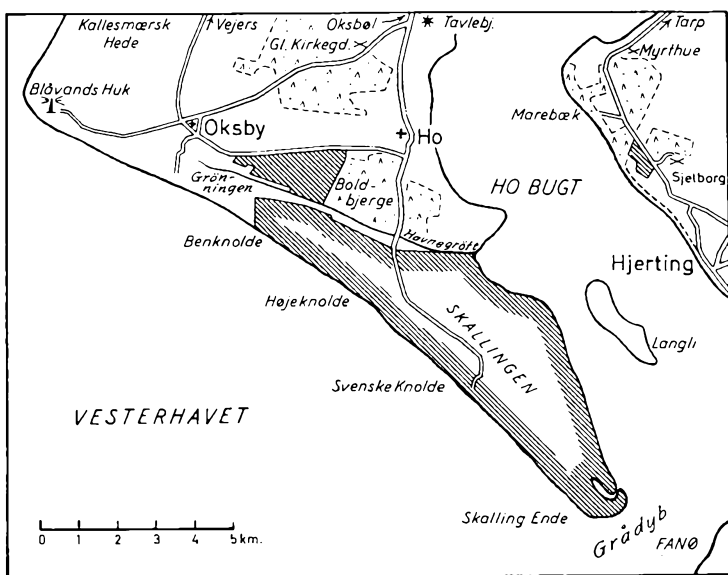
Kun få steder i Danmark finder man som nævnt et så stort og uberørt naturområde som *Skallingens*. Her har menneskets indgreb været så få og små, at de ikke har sat noget præg på landskabets oprindelige karakter. Hvad der først falder i øjnene, er det bælte langs *Vesterhavet* af klitter, der lige fra *Blåvand* til *Skalling Ende* danner rygraden i hele halvøen. En del af disse klitområder har fået navne som *Benknolde*, *Højknolde* og *Svenske Knolde*.

Udenfor klitområderne på havsiden er der en næsten nøgen sandstrand, der i stormvejr overskyldes af *Vesterhavet*, så at betydelige mængder sand efterhånden bortføres og en del af de yderste klitter bliver til klitskrænter med stejle, stadig fornyede sider. Indenfor klitbæltet ligger vinkelret på halvøens længderetning den store sandslette, *Skomagerslet-*

ten. Under en stormflod er havet brudt gennem havklitterne, hvorefter vandmasserne er skyllet ind over halvøen og ud i Ho Bugt, efterladende sig denne brede sandflade, som kaldes en havrending.

På den østlige del af halvøen er der så lavt, at den let bliver oversvømmet af vandet fra Ho Bugt. Derfor er det naturligt, at man her – foruden et frodigt flor af de fra strandengene kendte planter – også træffer en del saltplanter, først og fremmest annelgræs eller strandsødgræs, som det kaldes på grund af sit sukkerindhold, der gør dets rødviolette toppe og kødfulde, blågrønne blade til en lækkerbidsken for kvæget og fårene. På lidt højereliggende bund dominerer en anden af kvægets yndlingsspisere, harrilgræsset, der danner et tæt, fast og elastisk grønsvær, som også er værdifuldt til høbjergning.

Det landskab, hvis plantevækst her er kort omtalt, var for godt et halvt århundrede siden en stor, kilometerbred, næsten

nøgen sandflade, men så begyndte strandeng-planterne at indfinde sig, og når Ho Bugtens vand ved flodtid oversvømmer plantedækket på den tidligere golde flade, aflejrer det forskelligt opslemmet materiale, især fint ler og sønderdelte rester af smådyr og planter. Efterhånden synker dette slik til bunds og bliver til en fed klæg eller med et plattysk ord marsk, hvilket betyder sumpet. En ejendommelig saltplante ved navn kveller med leddelt, kødfuld stængel bidrager til at fastholde slikken, når vandet ved ebбетid trækker sig tilbage. Størstedelen af dette marskland ud mod Ho Bugt er gennemskåret af render – de såkaldte loer – hvorigennem havvandet ved flodtid stiger op og dækker marsken for atter at forlade denne ved ebbe. Loerne er meget forgrenede og præger i høj grad landskabet.

Det er i det hele taget marsklands-kabet, hvor marsken stadig er under dannelse, der har givet Skallingen internationalt ry i den videnskabelige verden. Med sine 600 ha er det et af de største marskområder ved Nordsøens kyster, hvor man kan iagttage marskens opståen og udvikling. Også tidevandet og strømforholdene, klitdannelsen, strandengenes og Vadehavets biologi har man lejlighed til at studere på Skallingen. Det var geografen professor Niels Nielsen, der i sin tid så dens store muligheder som studiefelt, og i 1930 fik han bygget et laboratorium, som drives af Carlsbergfondet. Her har han sammen med danske og udenlandske videnskabsmænd udført en række grundlæggende undersøgelser.

I sommerhalvåret græsser store flokke af kvier og stude på de højereliggende dele af Skallingen, men halvøen er dog først og fremmest fårenes land, og de er her i hundredvis året rundt. Fårene finder det meste af sommeren deres føde i de ydre områder af marsken, men også i de højereliggende dele af halvøen ser man store flokke af græssende får. Men når havvandet om efteråret oversvømmer de lavtliggende områder, søger dyrene hen til de bevoksninger af strandkvik eller sø-vat, som planten kaldes af befolkningen. Hele som-

meren har strandkvikken fået lov til at blive stående, men nu bliver den afgræsset rub og stub.

Dette, at fårene finder en væsentlig del af deres føde på marsken, medfører visse ulemper. Dyrene kan nemlig ikke lære at tage sig i agt for højvandene. Når vandet stiger, søger de ofte op på nogle lave banker, som findes på den yderste kant af marsken, og så står de dér omgivet af vand på alle sider og venter tålmodigt på, at vandet atter skal falde. Men under stormfloder har mange får i tidens løb fundet druknedøden. En vigtig opgave for den hyrde, som bor derude i en nu nedlagt redningsstation, er det derfor ved flodtid og ved pludselige vandstigninger at drive fårene bort fra de truede områder. Desuden skal hyrden sørge for vanding af kreaturer og for, at de arealer, hvor der kan bjerges hø, ikke bliver beskadiget af dyrene. I august holdes der i Ho en stor auktion, hvor fårenes uld bliver solgt og mange af dyrene skifter ejer.

Høet tilhører beboerne i Ho og Oksby. Fra gammel tid var Skallingen fælles ejendom, og afgifterne for dyrenes græsning, for høet og for leje af jagtret gik i en fælles kasse. Et lignende jordfællesskab har eksisteret flere steder i marsklandet og på de frisiske øer, blandt andet på Fanø og Rømø. Men i 1932 gik man bort fra dette system; hele halvøen er nu udskiftet, så at hver mand har sin bestemte lod. Vanskelighederne ved dette foretagende var dog store. For at undgå, at de før omtalte oversvømmelsesulykker, som truer græsafgrøderne, skulle komme til at ramme den enkelte uforholdsmæssigt hårdt, enedes man om, at alle jordstykkerne skulle gå fra Vesterhavet tværs over hele halvøen til Ho Bugt. For de større lodsejeres vedkommende voldte dette ikke noget særligt besvær, men for de små var sagen ikke så lige til at klare, idet visse lodder kun blev et par meter brede og derfor var vanskelige at afmærke.

Når havet ved stormfloder går tværs over Skallingen, føres meget sand ind i Ho Bugt, hvad der i tidens løb har påvirket

kystformen. På et kort fra 1803 er Skallingen forbundet med fastlandet med en kun 1,5 km bred tange, idet en vig strakte sig fra bugten mod nordvest til op imod Ø. Oksby. Ved vigens nordlige bred skal i middelalderen have ligget et fiskerleje; dets navn var „Sønderside“. Fiskerlejet forsvandt fuldstændigt ved stormfloden i 1634, men rester af det må utvivlsomt være at finde under sandet. I navnet *Havnegrøft*, et vandløb, der afvander det sumpede område Grønningen, ligger måske et minde om den tidligere havn. Ved udkørslen fra Ho Plantages sydside ad betonvejen til Skallingen ses den gamle kystskrænt, og det flade land udenfor, Grønningen, giver en fornemmelse af den tidligere vig.

Starbæk Mølle dam

Den eneste sø på strækningen Varde-Ringkøbing er *Starbæk Mølle dam*, der er fredet med sine nærmeste omgivelser (6 ha). Mølle dammen ligger umiddelbart vest for hovedvej 11 ca. 17 km nord for Varde. – Offentlig adgang til det fredede areal øst og nord for dammen.

I en egn, der er blottet for naturlige søer, spiller mølle dammene en rolle som de eneste tilholdssteder ikke blot for forskellige fugle – gråænder, lappedykkere og blishøns – men også for en række planter og lavere dyr, der er knyttet til de ferske vande.

Kvie Sø og dens omgivelser

Den ca. 30 ha store *Kvie Sø* er tillige med en 100 m bred bræmme omkring søen fredet især af naturvidenskabelige grunde. – Offentlig adgang. Kvie Sø ligger et par km nord for Ansager. Adgangsvej fører til restauranten ved søens nordlige bred.

Såvel på bakkeøerne som på hedefladerne har vinden i den første periode efter istiden udhulet lavninger, hvoraf en del senere er blevet udfyldt med ferskvandsaflejringer eller

Starbæk Mølledam

endnu ligger hen som søer. Det tydeligste eksempel på lokal vinderosion er vel nok Kvie Sø. Vanddybden i søen er meget ringe, og bunden er dækket med et lag småsten ligesom på stensletterne. Mod nord og øst er søen begrænset af et klitparti, hvis flyvesand kun kan være kommet fra den nu af søen fyldte lavning.

Kvie Sø hører til en i videnskabelig henseende interessant søtype, hvis vegetation og dyreliv helt præges af den høje surhedsgrad. Klarvandede søer af denne art er sjældne i Europa. Vegetationen står ved sin artssammensætning, specielt sit meget ringe artstal og sine vækstforhold som et ekstremt og interessant eksempel på denne søtype.

☆ *Linding Ådalen*

Den sydlige del af *Linding Ådalen* er fredet fra *Stokbækkens* udløb i *Linding Å* til *Linding Bro*, hvor *Linding Å* forenes med *Varde Å*. Fredningen omfatter arealerne langs åen

(ialt 106 ha) i en samlet bredde fra 150 m til 300 m. Fredningsgrænsen følger i regelen overkanten af skrænterne. Se kortet side 97. – Ingen offentlig adgang, men fra landevejen Varde-Grindsted ved Linding Bro og vejen Yderik-Tistrup, der begge krydser ådalen, har man udsigt over engene med det bugtede åløb og de ofte kratbevoksede skrænter. I Linding Å findes en meget sjælden skærmpolte og blandt andet fiskene Stalling og Strømskalle.

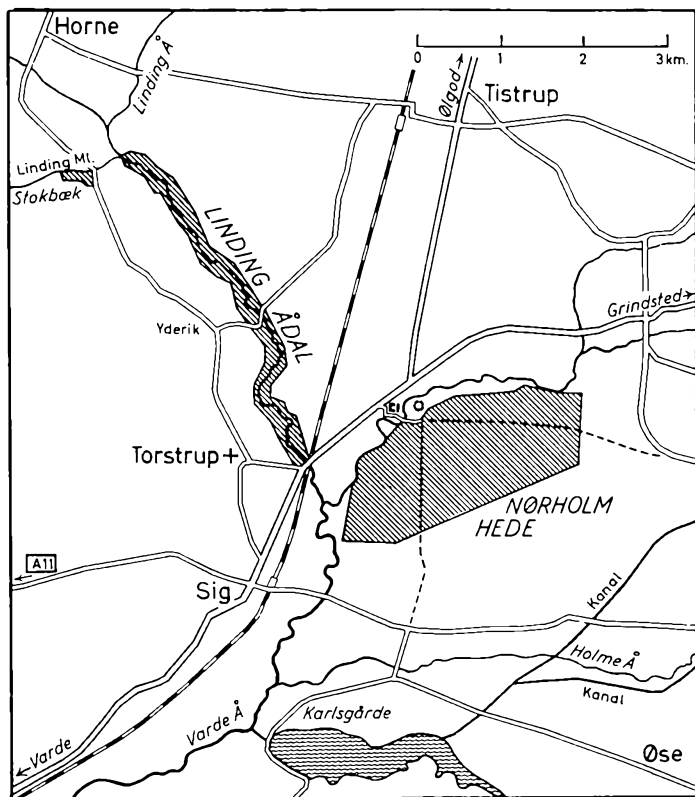
Kort før Stokbækkens udløb i Linding Å er bækken stemmet op i *Linding Mølledam*, der er fredet tillige med nogle arealer langs bækken vest for dammen – ialt 3 ha. Den idylliske mølledam ligger som en oase i det ellers temmelig åbne og barske landskab. – Ingen offentlig adgang, men fra Sig-Hornevejen kan man nyde udsigten over mølledammen.

Det vides ikke, hvornår Linding Mølle er grundlagt, men det er antagelig sket senest i begyndelsen af 1500-årene, og i perioden fra omkring 1650–1873 har møllen hørt under godset Nørholm. Møllen, der havde overfaldshjul, var kornmølle til 1916, mens vandkraften fra dette tidspunkt og til 1952 blev anvendt til fremstilling af elektricitet.

☆ *Nørholm Hede*

Allerede i 1913 blev ca. 350 ha af *Nørholm Hede* fredet. Heden ligger sydøst for landevejen Varde-Grindsted ca. 10 km fra Varde. – Offentligheden har adgang til færdsel ad de eksisterende veje, der blandt andet udgår fra ovennævnte landevej og passerer forbi godset Nørholms avlsbygninger. Se kortet på modstående side.

Mod nord og vest har Nørholm Hede altid været begrænset af engene langs Varde Å. Mod de to andre verdenshjørner har heden derimod engang fortsat, så langt øjet rakte, men nu er det meste opdyrket, kun området nærmest godset ligger fortsat hen som lynghede, der dog efterhånden er ved at gro til med fyr og birk. På arealet er der siden fredningens

ikrafttræden foregået en videnskabelig forskning; i heden er således indlagt et koordinatsystem, som gør det muligt med stor nøjagtighed at følge forandringerne i plantevæksten.

Herregården Nørholm, hvis smukke hovedbygning er omflydt af Varde Å, ligger i en frodig natur, der er en stærk modsætning til heden og det lidt ensformige landskab. Gårdens tidligere vandmølle, som blev „vandløs“, da vandet i Varde Å gennem en kanal blev ledet uden om møllen til den kunstige Karlsgårdesø, er nu ved at blive restaureret af nationalmuseet.

Hedeareal mellem Skonager og Varde

Ca. 3 km øst for Varde og umiddelbart syd for Varde Ådalen ligger et fredet hedeareal – ca. 15 ha – med oldtidsagre (digevoldinger). – Offentlig adgang.

Hedeareal ved Alslev

En sidste rest af de meget store hedestrækninger, der tidligere fandtes mellem Alslev og Guldager er det fredede, 11 ha store hedeareal 1 km sydvest for Alslev og lige vest for landevejen Varde-Hjerting. Når dette areal ikke er blevet opdyrket eller beplantet skyldes det sikkert især, at det er meget bakket. Kommer man fra Alslev ad den såkaldte „Præstevej“, begynder arealet umiddelbart syd for den fredlyste „Gråsten“, hvor vejen til Visselbjerggård går fra „Præstevejen“. – Offentlig adgang.

Hedeareal ved Sjelborg

Nordvest for Sjelborg er et hedeareal, ca. 30 ha, fredet. Der er offentlig adgang til arealet, som ligger umiddelbart vest for vejen Sjelborg-Myrthue-Tarphage og støder op til Marettue Plantage. Se kortet side 91. Fra arealet er udsigt over Ho Bugt med Langli til Skallingen. Fra Hjerting fører en offentlig sti langs bugten til Marebæk Plantage.

Ved Sjelborg og Myrthue findes bopladser fra romersk jernalder. Flere huse er udgravet og markeret i terrænet.

Klitter mellem Fanø Vesterhavsbad og Nordby Bygrønning

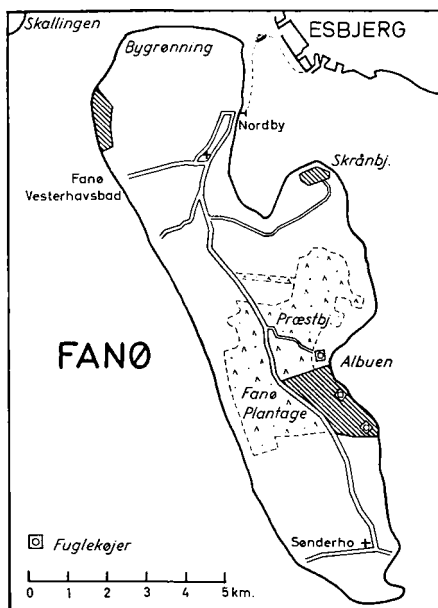
Nord for Fanø Vesterhavsbad ligger som en kontrast til sommerhusbebyggelsen omkring de gamle badhoteller et ca. 60 ha stort fredet klitareal med offentlig adgang. Fra klittoppene er udsigt over den kilometerbrede Fanø-strand, Grådyb og Skallingen. Adgangen er strandlangs fra badehotellerne. Se kortet på modstående side.

Skrånbjerg på Fanø

Det lille klitområde, *Skrånbjerg*, også kaldet *Ånbjerg*, er fredet (ca. 25 ha). – Offentlig adgang; fra Rindby fører en grusvej ud til Skrånbjerg. Skønt de lyngklædte klitter kun hæver sig svagt over det omgivne terræn, har man herfra en fin udsigt over Esbjerg, der ligger udbredt for øjet i sin fulde udstrækning. Se kortet nedenfor.

☆ *Klitter og hede i den nordlige del af Sønderho sogn på Fanø*

Et karakteristisk og nu fredet Fanølandskab med hede, klitter og engstrimler har man udsigt til fra „*Postvejen*“ – vejen mellem Nordby og Sønderho. Det fredede område – 196 ha – ligger umiddelbart øst for denne vej og grænser mod nord og vest op til *Fanø Plantage*, mens *Albue Bugt* danner dets østlige og en markvej dets sydlige grænse. Se kortet nedenfor.

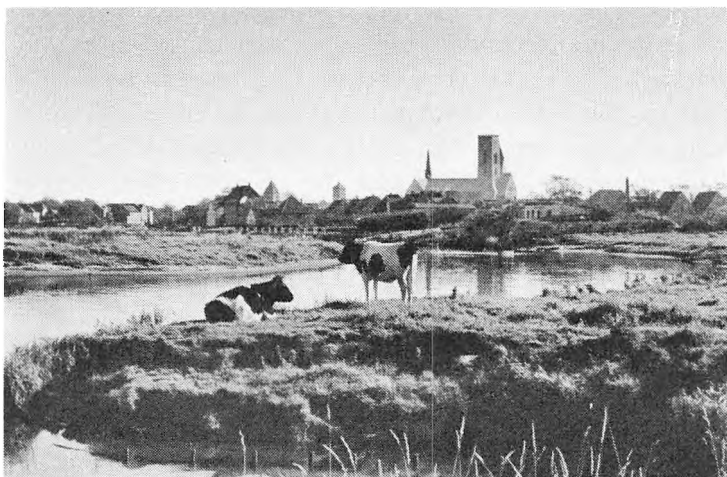
– Offentligheden har ret til færdsel til fods på dette gamle flyvesandsområde, der et minde om sandflugtens tidligere hærgen på øen, da dens bedste jorder blev ødelagt. Sandede vejspor fører ind til de høje klitter *Knudtoft Bjerg*, hvorfra der er udsigt over hele fredningen og de store rørskovs kysten af vadeområdet Albue Bugt, der er udlagt som et ca. 860 ha stort vildtreservat. Ligeledes fører spor ind til to såkaldte fuglekøjer, der gemmer sig i hver sin lille lund. Den nordligste af disse er nu ornitologisk fangst- og ringmærkningsstation. En tredje og offentlig tilgængelig fuglekøje findes nord for det fredede område. Ved plantørboligen ved Præstbjerg fører en vej ind til denne fuglekøje.

Fuglekøjer findes langs Frankrigs, Belgiens og Hollands kyster, på de frisiske øer og på Fanø, hvor de har deres nordligste placering. Det menes, at fuglekøjerne er af japansk oprindelse, og at de er kommet til Europa i 1500-årene. Fuglekøjer har været brugt til erhvervsmæssig indfangning især af ænder i træktiden. De består af en dam, hvorfra der udgår kanaler, som ender i fælder. Kanalerne på Fanø er inddæmmede af jordvolde, mens der f. eks. i Holland benyttes mandshøje sivmætter. Ved hjælp af tamænder, som fodres til bestemte tider, lokkes vildænder ind i kanalerne, hvor de fanges. Denne form for jagt er nu forbudt i de fleste lande, og den overvejende del af de fuglekøjer, der endnu bruges, anvendes ved ringmærkning af ænder.

Åtte Bjerge

En lille del (3 ha) af skræntpartiet *Åtte Bjerge* et par km nordvest for Foldingbro er fredet. – Offentligheden har adgang til det fredede areal, der ligger umiddelbart nord for vejen, som fører gennem landsbyen Åtte.

Ved Åtte falder den store „Brørup bakkeø“ brat ned mod den brede slette langs Kongeåen. Sletten er dannet af en af istidens smeltevandsfloder, der her har skåret sig ind i „bakkeøens“ sider, hvorved de stejle skrænter opstod, man kalder

Ribe set fra omkørselsvejen

Åtte Bjerger. Størstedelen af Åtte Bjerger er nu tilplantet eller lagt under plov, ja, af de gamle lyngbakker er egentlig kun *Flaghøjen* tilbage; ejendommelig tager den sig ud i det ellers opdyrkede land. Skønt det således kun er en rest af dette bakkedrag, der har beholdt sit lyngtæppe, får man dog en forestilling om, hvordan Åtte Bjerger må have set ud, dengang de havde deres mørke lød i behold. Fra *Flaghøjen* ser man ud over *Kongeådal* helt til Ribe.

Enger mellem Ribe by og omkørselsvejen

Engene, blandt andet *Hovedengen*, mellem Ribe by og den nord og vest om byen anlagte omkørselsvej – ialt ca. 40 ha – er fredet for at bevare udsigten fra den tidligere fredede *Riberhus Slotsbanke*. – Der er offentlig adgang til slotsbanken, men ikke til engene.

Det første sikre vidnesbyrd om *Riberhus'* eksistens stammer fra 1319. Som den firkantede af voldgrave omgivne slotsbanke nu fremtræder, er den stærkt præget af en af *Christian III* gennemført udbygning af slottet. På hans tid

tilføjedes blandt andet de fire hjørnebastioner, der har været indbyrdes forbundne med mure, som langs bankens fod har rejst sig lodret over vandet og gjort borgen vanskelig at indtage. Efter svenskerkrigene mistede Riberhus sin betydning som fæstning og blev gennem de følgende 150 år efterhånden nedbrudt. I 1913 blev der på slotsbanken opstillet et mindesmærke for dronning Dagmar.

Tange Bakker

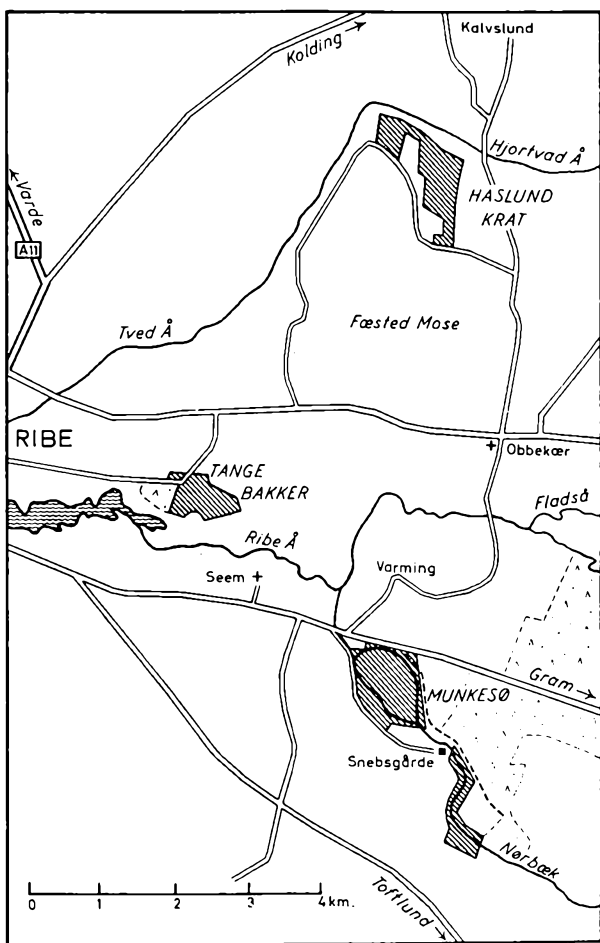
Ude i den vide Ribe Ådal et par km øst for domkirkebyen ligger de fredede *Tange Bakker* (ca. 35 ha). – Offentlig adgang; en vej fører fra byen direkte til bakkerne. Se kortet på modstående side.

Tange Bakker er et gammelt indsande, der nu er helt groet til med lyng. Fra bakkerne ser man tværs over ådalen Seems kirkes svære tårn, mens Ribes karakteristiske byprofil helt er skjult af plantagen vest for de fredede bakker.

Haslund Krat

Det fredede *Haslund Krat*, også kaldet *Horslund Krat* (ca. 65 ha), gror som en tæt pels hen over et højdedrag, der mod nord afgrænses af *Hjortvad Ådal* og mod de andre verdenshjørner af *Fæsted Mose*. – Offentligheden har adgang til at færdes ad de eksisterende veje og stier. Se kortet side 103.

Når Haslund Krat – dette stykke oprindelige skov – har undgået så meget andet skovlands skæbne, skyldes det sikkert især stedets isolerede beliggenhed gennem alle tider. Krattet vokser på en del af den vestlige rand af det store højdeplateau, som mod nord og syd afgrænses af henholdsvis Kongeåens og Gramåens brede dalføre, og denne beliggenhed har altid vanskeliggjort adgangen til krattet. I syd og vest spærrer den store mose, Fæsted Mose, der her når helt ind til kratbakkens fod, og i nord skiller den sumpede Hjortvad Ådal krattet fra det stærkt opdyrkede Kalvslund sogn. Den eneste naturlige adgang for udnyttelse af Haslund Krat

har derfor været fra øst, men her lå Fæsted Hede som en ødemark og lukkede for forbindelsen til de nærmest liggende gamle bygder Sønder Hygum, Fæsted og Harreby. Disse særlige geografiske forhold har bevirket, at Haslund Krat helt op til den nyeste tid har fået lov til at ligge udenfor menneskets rækkevidde, og der har da heller ikke været nogen varig bebyggelse på stedet. Krattet, som overvejende

består af lavstammede ege i nogenlunde samlede bevoksninger, omgivet af hede med krybende egepur, er således et stykke stadig eksisterende udmark, hvis naturlige isolation kulturen ikke på afgørende måde har formået at bryde.

☆ *Munkesø og dens omgivelser samt Nørbækdalen*

Fra Ribe-Gelsbro-Gramvejen har man en smuk udsigt over den fredede *Munkesø* og dens omgivelser. Den ligeledes fredede *Nørbækdal*, som knytter sig til Munkesø-fredningen, ser man derimod ikke fra landevejen, men dalen kan nås til fods ad to veje, der fører henholdsvis øst og vest om søen. Se kortet side 103. Der er offentlig adgang til Nørbækdalen, hvor 22 ha er fredet, mens Munkesø-fredningen, der omfatter 94 ha, heraf et vandareal på 44 ha, er uden offentlig adgang.

Nørbækdalen er en typisk vestjysk ådal, hvor vandløbet er omgivet af vældmoser. På de lave, men stejle skrænter vokser egekrat, der tunger sig ud i den ovenfor liggende hede. Ved arbejdslejren *Snebsgårde* munder Nørbækken ud i Munkesøen. Indtil 1920 førtes bækkens vand dog i en kanal uden om søen, der således har været helt tørlagt. På den retablerede sø udfolder sig om sommeren et rigt fugleliv. Her ses blandt andet fiskeørn, rørhøg, moseterne, trane og gul vipstjert. Nørbæk-Munkesøområdet er dog ikke blot ornitologisk værdifuldt, det rummer også en lang serie af plantesamfund, der ofte er næsten uforstyrrede af kulturindgreb. Artstallet af vilde planter er meget stort, ligesom også insektlivet er varieret og artsrigt.

Som illustration til omtalte rigdom på plantesamfund skal følgende eksempel gives: Nordligst, nær landevejen, er der neden for de af hedevegetation dækkede, kuperede indsande en bæltedannelse i vegetationen, omfattende mindst 9 bæltter: 1) Tør hede på gamle klitter. 2) Græsrig eng, vest for vejen til *Snebsgårde*. 3) Grøft flere steder med kildevældsplanter. 4) „Overgangsmose“, d. v. s. begyndende højmose,

indvandret på kærmose. 5) Kærmose. 6) Næb-star-sump eller kærmose. 7) Rørsump. 8) Randzone af rørsump mod åbent vand. 9) Søvegetation. Sydligere ved Snebsgårde er der flere steder lignende bælder, men her er der større kulturpåvirkning.

Heden nord for ådalen består dels af lynghede rig på melbær, dels af adskillige lavninger, hvoraf nogle er sommer-tørre star enge, andre permanent vandførende hedemoser. Der er forskel på floraen mellem de tørreste partier af heden og de vestligere, hvor trykvand gør heden artsrig, og hvor krattene langs ådalen begynder. Krattene indeholder næsten alle de for egekrat karakteristiske arter. Endelig er pors-ben-bræk-mosen nær bækken et typisk eksempel på en sådan mosetype.

Ved det nordvestlige hjørne af Munkesø ligger en banke bevokset med elmetræer og tjørne. Her skal det kloster have ligget, der har navngivet søen.

Datoer for fredningernes gennemførelse

„Fredet“ angiver, at sagen er endelig afsluttet. „Kendelse“ angiver, at sagen endnu ikke er afsluttet fra overfredningsnævnet.

VIBORG AMT

Bruddalhøje fredet 26. juni 1939.

Højgruppe ved vejen fra Bruunshåb til Rindsholm fredet 3. feb. 1951.

Daugbjerg Dås fredet 14. april 1932.

Dollerup Bakker, Hald Sø og dens omgivelser fredet 5. feb. 1942.

Dommerby Hede fredet 7. feb. 1948.

Dybdal og kalkgruberne fredet 24. jan. 1951.

Fussing Søs omgivelser og Læsten Bakker fredet 6. juni 1953.

Færkør Odde på Fur, kendelse 9. jan. 1965.

Grønning Øre fredet 24. jan. 1955.

Oldtidsminder ved Hagensmølle Bæk fredet 23. marts 1960.

Hverrestrup Bakker fredet 30. aug. 1934.

Hvorslev Bakker og Busbjerg fredet 22. dec. 1953.

Hærvejen i Viborg amt fredet 27. aug. 1963.

Jenle fredet 25. jan. 1934.

Karup Ådalen fredet 12. okt. 1964.

Kirkeager Høje fredet 7. okt. 1941.

Klejtrup Volde fredet 10. dec. 1949 og 16. maj 1958.

Klosterlund fredet 3. okt. 1960.

Kongenshus Hede fredet 21. dec. 1953.

Kås fredet 28. april 1941.

Lille Jenshøj, Smediehøje, Langsted Huller og Rødstenen på Fur fredet 16. aug. 1955.

Lundø fredet 9. nov. 1965.

Mølleådalen fra Søndermølle til Bruunshåb fredet 15. jan. 1959.

Skrænt syd for Mølleådalen ved Viborg fredet 6. nov. 1952.

Skive Enge fredet 17. marts 1944.

Ulbjerg Klint, kendelse 1966.

Viborg Nørresøs omgivelser fredet 14. aug. 1943 og 2. maj 1963.

Hedeareal ved Vrove fredet 11. maj 1955.

RINGKØBING AMT

Borris Hede fredet 1908.

Bregninggård og Bækbo Dam fredet 17. marts 1951.

Bregninggårds Krat fredet 14. feb. 1920.

Hedeareal og egekrat (Brosbøl Krat) ved hovedvej 11 fredet 21. april 1945 og 15. maj 1946.

Bøvling Fjord (Fjordshule) fredet 1967.

Hedeareal ved vejen fra Dejbjerg til Langtind fredet 1. okt. 1952.

Flyndersø og dens omgivelser samt Hjerl Hede fredet 25.

marts 1934, 14. juli 1935 og 1966.
Gindeskov Krat fredet 25. april 1947.
Harild Hede fredet 30. juni 1934.
Herborg Bakker fredet 13. okt. 1952.
 Arealer omkring *Kjærgård Vandmølle* fredet 28. nov. 1956.
Kvindhøje fredet 14. maj og 3. nov. 1955.
 Arealer i *Nørlund* og *Gludsted Plantager* fredet 24. maj 1954.
 Areal omkring *Nørre Lyngvig Fyr* fredet 3. nov. 1964.
Nørresø (Åbjerg Sø) og dens omgivelser fredet 15. dec. 1956.
 Hedearealer på *Nørrevosborg Hede*, i *Stråsø*, *Hoverdal* og *Ølgryde Plantager* fredet 28. juni 1949.
Rådensig Dam fredet 29. okt. 1956.
Tiphede fredet 31. aug. 1951.
Toftum Bjerge ved Oddesund fredet 17. april 1950.
Torsted Sande (Storesande) fredet 3. jan. 1951.
Troldbakken fredet 12 dec. 1935.
Øster Lem Hede fredet dec. 1963.
Østersande fredet 28. juni 1949.

RIBE AMT

Hedeareal ved *Alslev* fredet 4. nov. 1950.
Boldbjerger fredet 7. jan. 1966.
 Klitter mellem *Fanø Vesterhavsbad* og *Nordby Bybrønning* fredet 21. marts 1927.

Filsø (Fidde Sø) og dens omgivelser fredet 20. aug. 1958.
Grærup Langsø og dens omgivelser fredet 11. okt. 1965.
Haslund Krat fredet 12. dec. 1939.
Kløvbakken fredet 31. marts 1955.
 Hedeareal med gamle vejspor ved *Kløvbakken* fredet 22. aug. 1953.
Kvie Sø og dens omgivelser fredet 21. aug. 1947.
Linding Mølleddam, kendelse 12. okt. 1964.
Linding Ådalen fredet 23. marts 1965.
Løvklitten i Kærgård Plantage fredet 4. aug. 1955.
Munkesø og dens omgivelser, kendelse 7. sept. 1964.
Nymindestrømmen og dens omgivelser fredet 20. sept. 1947.
Nørbækdalen fredet 22. feb. 1947.
Nørholm Hede fredet 28. aug. 1913.
 Enge mellem *Ribe by og omkørselsvejen* fredet 6. nov. 1942 (Hovedengen) og 24. marts 1961.
Riberhus Slotsbanke fredet 12. okt. 1942.
 Hedeareal ved *Sjelborg* fredet 24. aug. 1932.
Skallingen fredet 28. dec. 1939.
 Hedeareal mellem *Skonager* og *Varde* fredet 16. sept. 1957.
Skrånbjerg på Fanø fredet 10. okt. 1949.
Starbæk Mølleddam og dens omgivelser fredet 10. nov. 1955.

Klitter og hede i den nordlige
del af *Sønderho sogn på Fanø*
fredet 10. dec. 1964.

Tange Bakker fredet 13. marts
1944.

Åtte Bjerge fredet 19. sept. 1934.

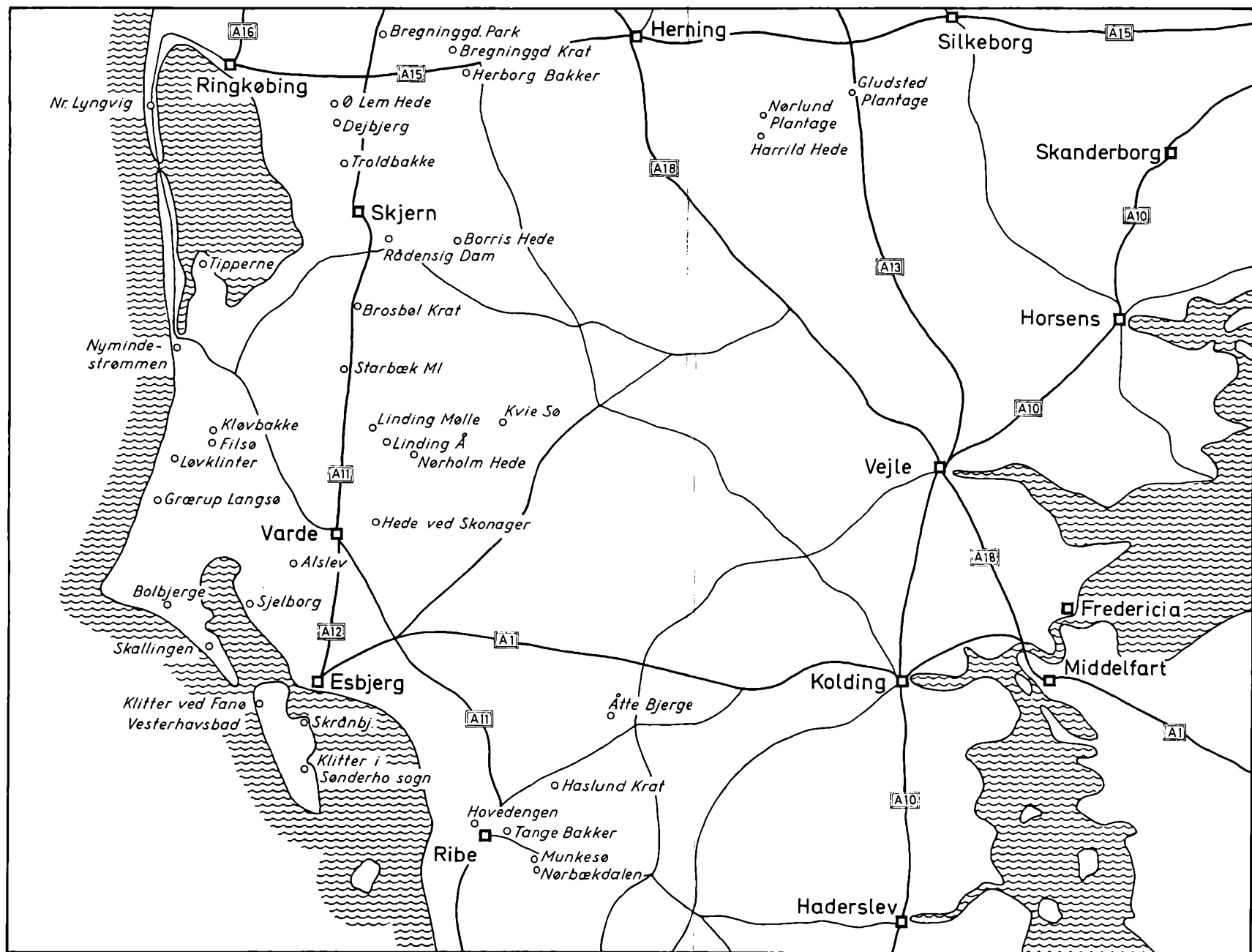
Alfabetisk stedsnavneregister

Albue Bugt 100	Fussing Sø 8-9
Alderslyst i Silkeborg 27	Fussing Vandmølle 9
Alheden 16, 29, 40, 56	Fussingø 8
Allinggård 28	Færkør Odde 47
Alslev, hedeareal 98	Fæsted Mose 102
Blåbjerg 87	Gabsandet 83
Blåvand 89	Gammel Hald 18
Boldbjerge 88	Gammelgab 76, 83
Borris Hede 81	„Gammelhave“ ved Fussing Sø
Brattingsborg 18	10
Bregninggård Park 67	Gelbæk 18
Bregninggårds Krat 68	Gern Bakker 28
Brigsbjerg Krat 44	Gindeskov Krat 62-63
Brosbøl Krat 80	Gludsted Plantage 82
Bruddalhøje 43	Grathe Hede 23
Bruunshåb 14	Gravballe 27
Busbjerg 10	Grimmebakker ved Flyndersø 57
Bækbo Dam 67	Grærup Langsø 88
Bækgårdsdiget ved Haller Å	Grønhøj 34
20, 23	Grønning Øre 47
Bøvling Fjord 51-52	Grådyb 89
Daugbjerg Dås 37	Gråmule Bjerg 87
Dollerup Bakker 15-20	Gødelen 76
Dommerby Hede 42	Gødvad 27
Dybdal 38	Hagebro 39
Dybdal Kalkgruber 37-38	Hagensmølle Bæk 45-46
Enebærdalen i Dollerup Bakker	Hald Hovedgård 18
18	Hald Sø 15, 16
Estvadgård Plantage 59	Harild Hede 82
Fanø Vesterhavsbad, klitter 98	Haslund Krat 102
Felsted Kog 51	Havnegrøft på Skallingen 94
Fidde Sø 83-85	Hellesø 57
Filso og dens omgivelser 83-85	Henne Å 84
Fjordshule 51-52	Hennegård 87
Flyndersø og dens omgivelser	Herborg Bakker 71
56-62	Hjelm Hede 40, 56
Fuglekøjer på Fanø 100	Hjerl Hede 56-62
Fur 47-50	Ho Bugt 90-93

Holmsland Klit 75, 83
 Horslund Krat 102
 Hoverdal Plantage 64
 Hverrestrup Bakker 7
 Hvide Sande 76
 Hvorslev Bakker 10
 Hærvejen i Viborg amt 20–24
 Høgild 39
 Hårdvadlunde 24
 Inderøen 18
 Isenbjerg i Gludsted Plantage 82
 Jattrup Hede ved Flyndersø 61
 Jenle 47
 Jens Jessens Sande ved Ho 88
 Kallesmærsk Hede 90
 Kapeldalen 15, 23
 Karis Bakke 20
 Karlsbakke 20
 Karup Ådalen 39–41
 Kilen ved Struer 55
 Kirkeager Høje ved Tostrup 14
 Kjærgård Vandmølles omgivelser 55
 Klejtrup Voldsted 8
 Klosterlund 24
 Klægbanken i Ringkøbing Fjord 74, 80
 Kløvbakken 83, 85
 Knudtoft Bjerg på Fanø 100
 Kong Knaps Dige 20
 Kongemose 20
 Kongensbro ved Viborg-Århus landevej 28
 Kongenshus Hede 29–36, 41
 Kongenshus Mindepark 29
 Kvie Sø 94
 Kvindhøje ved Hover Ådalen 67
 Kælderbakken på Øster Lem Hede 72
 Kås i Salling 44–45
 Langskov ved Hald 20
 Langsted Huller på Fur 47, 50
 Langtind, hedeareal 72
 Lille Jenshøj på Fur 47, 48
 Lille og Store Mjøl 78
 Lilleådalene ved Stråsø Plantage 65
 Linding Mølledam 96
 Linding Ådalen 95
 Lundø 43
 Lundø Tap 44
 Lyngbo Hede 84
 Lysgård 23
 Læsten Bakker 8–9
 Løvkitten i Kærgård Plantage 86
 Mostgård Bæk 20
 Munkesø 104
 Myrthue ved Sjelborg 98
 Mølbjerg ved Kjærgård Vandmølle 55
 Mølleådalene ved Viborg 11–14
 Mønsted 37
 Mørkesø 57
 „Niels Bugges Bænk“ i Dollerup Bakker 18
 „Niels Bugges Tænder“ ved Hald 19
 Nissum Fjord 51–52
 Non Mølle 22
 Nymindegab 75, 83
 Nymindestrømmen 74, 83
 Nørbækdalen 104
 Nørholm Hede 96–97
 Nørlund Plantage 82
 Nørre Lyngvig Fyr omgivelser 73
 Nørresø (Åbjerg Sø) 67
 Nørrevesborg Hede 64
 „Postvejen“ på Fanø 99
 Præstbjerg 70
 Pælebjerg i Boldbjerge 88
 Ravnsbjerg 17
 Resen 39

Resenbro 27
 Ribe, enge 101
 Riberhus Slotsbanke 101
 Ridebanen ved Hagensmølle
 Bæk 45
 Ringkøbing Fjord 75-77
 Rolf Sø 84
 Rosensand i Gindeskov Krat 62
 Rødstenen på Fur 47, 49
 Rådensig Dam 80
 Sjelborg, hedeareal 98
 Skallingen 89-94
 Skelhøje 16, 39
 Skive Enge 42
 Skive Kirkebakke 42
 Skomagersletten på Skallingen 90
 Skonager, hedeareal 98
 „Skovbjerg Bakkeø“ 70
 Skrånbjerg på Fanø 99
 Smediehøje på Fur 47, 48
 Sminge Sø 28
 Snebsgårde 104
 Snævringen ved Flyndersø 56
 Stanghede 18
 Starbæk Mølle-dam 94
 Stenholt Skov 24
 Store Trolldhøj i Gern Bakker 28
 Storesande 66
 Stovstrup Hede 80
 Stråse Plantage 64
 Stubbergård Sø 57
 Sundstrup 8
 Svostrup Kro 28
 Sølund 27

Sønderho sogn på Fanø, klitter
 og hede 99
 Sønderklit 75
 Søndermølle ved Viborg 14
 Søndervosborg Hede 66
 Tange Bakker 102
 Tihøje 68, 70
 Timring Plantage 71
 Tiphede 68-71
 Tipperland 75
 Tipperne 73, 78-80
 Toftum Bjerge ved Oddesund
 52
 Tolstrup 8
 Torsted Sande 66
 Trehøje på Tiphede 68-71
 Troldbakken ved Dejbjerg
 Plantage 72
 Trækstien langs Gudenåen 24-28
 Tvillum Kirkeskov 28
 Tvillum Kloster 28
 Ulbjerg Klint 8
 Vadsø ved Flyndersø 61
 Valdemarskansen 18
 „Vandborghuset,, ved Gudenåen
 28
 Viborg Nørresø 11
 Vind-reservatet 66
 Vrove, hedeareal 42
 Ølgryde Plantage 64
 Øster Lem Hede 72
 Østersande 67
 Å Vandmølle 52
 Ånbjerg på Fanø 99
 Åtte Bjerge 100

Kort over de i bogen omtalte fredninger, sydlige del.

G.E.C.GAD